

Süryaniyat Araştırmaları Serisi e-kitap-1

HIRİSTİYANLIK TARİHİNE GİRİŞ

Sebahattin Çelik

Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları

HIRİSTİYANLIK TARİHİNE GİRİŞ

Sebahattin Çelik

Süryaniyat Araştırmaları Serisi

Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları

HIRİSTİYANLIK TARİHİNE GİRİŞ

Sebahattin Çelik

Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları
Süryaniyat Araştırmaları Serisi
e-kitap

e-ISBN: 978-605-4202-98-0

1. Baskı
2023-Mardin

HIRİSTİYANLIK TARİHİNE GİRİŞ

Dr. Sebahattin ÇELİK

*Bu nâcizâne eseri dinler tarihi alanında çalışmama vesile olan
ağabeyim Prof. Dr. Mehmet ÇELİK'e ithaf ediyorum.*

İçindekiler

ÖNSÖZ	- 1 -
KISALTMALAR	- 3 -
GİRİŞ	- 5 -
I. BÖLÜM	15
A. HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ ORTADOĞU İNANÇLARI	15
1) Yahudilik	15
2) Mezopotamya Paganizmi	18
3) Roma-Grek Kültürü.....	19
B. HİRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ	21
1) Hz. İsa ve Havâriiler Dönemi.....	21
2) Pavlusçu Hıristiyanlık Dönemi	29
3) Hıristiyanlığın Yasaklı Dönemi (I -IV. Yüzyıl).....	34
4) Kristolojik Tartışmalar Dönemi (IV - VI. yüzyıl)	38
5) Ortodoks İstanbul Kilisesi	54
II. BÖLÜM.....	60
A. AVRUPA'DA HİRİSTİYANLIK.....	60
1. Katolik Roma Kilisesi'nin Yükseliş Dönemi	60
2. Reform Dönemi	71
3. Rönesans Dönemi.....	79
4. Modernizm Dönemi.....	80
B. MODERN DÖNEMDE KATOLİK KİLİSESİ'NİN DİĞER DİNLERE YAKLAŞIMI	85
BİBLİYOGRAFYA	97

ÖNSÖZ

Mensuplarının sayısı bakımından iki milyarı aşan müntesibiyle dünya nüfusunun üçte birini temsil eden Hıristiyanlık; Katolik, Ortodoks ve Protestan Kiliselerinden müteşekkil üç büyük mezhep ve küçük çapta birçok tarikattan meydana gelen evrensel semavî bir dindir. Hıristiyanlığın doktrinel kaynakları göz önüne alındığında, İsa-Mesih anlayışı üzerine temellenen bir inanca sahip olduğu görülmektedir. Temel doktrini Ahd-i Cedid (Yeni Ahid)'de şekillenen bu inanca göre: Tanrı ile aynı cevherden olan İsa-Mesih, hem onun biricik oğlu hem de tüm insanlığın kurtarıcısıdır. Tanrı insanlığı aslî günahattan kurtarmak üzere oğlunu yeryüzüne göndermiş, o da ilâhî plân gereği insanlığı kurtarışının sembolü olarak önce çarmıha gerilmiş, ölümünden üç gün sonra dirilerek göğe yükselmiş ve Baba Tanrı'nın sağındaki yerini almıştır. Hıristiyan inancının merkezinde bulunan bu doktrin, Hıristiyan teolojisi içerisinde zaman zaman değişik görüşlerin ortaya çıkmasına ve kristolojik tartışmaların yaşanmasına neden olmuştur.

Hıristiyanlığın doktrin ve dogmaları, çeşitli tartışmaların yaşandığı ilk dört ekümenik konsilde belirlenmiştir. I. İznik Konsili (325), I. İstanbul Konsili (381), I. Efes Konsili (431) ve Kadıköy Konsili (451)'nde tespit edilen inanç esasları; Katolik, Ortodoks ve Protestan Kiliselerince genel kabul görmektedir. Bu inanç esaslarına göre Hıristiyanlığın temel doktrini; Baba, Oğul ve Ruhu'l-Kudüs'ün aynı bedende birleştiği bir teslis anlayışına dayanmakta olup, Hz. İsa'nın etrafında şekillenen bir inanç sistemidir. Hıristiyanlık tarihine bakıldığında, Hıristiyan dogmaları ve inanç esaslarının Hz. İsa tarafından vazedilmediği, sonradan bu dinin ruhbanları tarafından kabul edilip sistemleştirildiği görülmektedir.

Günümüzde dünya Hıristiyan nüfusunun % 50'si Katolik, % 30'u Protestan, % 20'i ise Ortodokslardan oluşmaktadır. Müntesiplerinin sayısı ve tarihî yapısı bakımından en büyük mezhep olan ve merkezi Vatikan'da bulunan Roma Katolik Kilisesi; dogmatik ve homojen bir anlayışa dayalı bir kilise anlayışına sahiptir. Katolik Kilisesi, kendisini kurtuluşun evrensel aracısı ve İsa-Mesih'in bedeni olarak tavsif ederken, bu kilisenin lideri olan papalar; Roma Kilisesi'nin Havâri Petrus tarafından kurulduğunu, dolayısıyla kendilerinin de Hz.

Îsâ'nın yeryüzündeki vekili ve Havâri Petrus'un halefi olduklarını, bu nedenle yeryüzündeki tüm Hıristiyanları temsil ettiklerini iddia etmektedirler. Katolik dogmalarına göre; vaftiz olmayan ve Îsâ-Mesîh'in bedenini temsil eden kilise ile birleşmeyen kimsenin kurtuluşu mümkün değildir.

Katolik Kilisesi, asırlar boyunca diğer din ve mezhepleri şeytanın yolu olarak görmekte iken, II. Vatikan Konsili (1962-1965)'nin ardından bu katı tutumunu yumuşatmaya başlamış, yeni misyon metotları çerçevesinde; Yahudilik, İslâmiyet, Hinduizm ve Budizm gibi dinlerin müntesiplerini de Tanrı'nın evrensel kurtuluşuna dahil etmiştir. Kapsayıcı, uzlaşmacı ve diyaloga dayalı bu yeni misyon gereği diğer dinlerin de mânevî fonksiyonları olduğu kabul edilmişse de gerçek kurtuluşun Katolik Hıristiyanlık ile sağlanabileceği anlayışından vaz geçilmemiştir. Bu çalışmada Hıristiyanlık tarihinde geçmişten günümüze kadar olan gelişmeler ve konsillere genel bir çerçevede yer verilmiştir.

Sebahattin ÇELİK

Mardin-2022

KISALTMALAR

a.mlf.	aynı müellif
A.Ü.	Ankara Üniversitesi
b.	bin
bkz.	bakınız
BLVS	Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart
C.	Cilt
C.B.Ü.	Celal Bayar Üniversitesi
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
çev.	çeviri, çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ed.	editör
Edb. Fak.	Edebiyat Fakültesi
F.Ü.	Fırat Üniversitesi
h.	hicrî
haz.	hazırlayan
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
JRAS	Journal of the Royal Asiatic Society
m.	miladî
MGH	Monumenta Germaniae Historica
M.Ö.	milattan önce
M.S.	milattan sonra
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
nşr.	neşriyat, neşreden
Occ.	Occidentaux
Or.	Orientaux
Ö.	ölümü
RGHF	Recueil des Gaules des Historiens et de la France
RHC	Recueil des Historiens des Croisades
s.	sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.D.Ü.	Süleyman Demirel Üniversitesi

ss.	sayfa sırası
thk.	tahkik
trc.	tercüme
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	ve devamı
v.dğr.	ve diğerleri
Yay.	Yayınları, Yayınevi, Yayıncılık, Yayımlayan

GİRİŞ

Christian (Hıristiyan) adının ilk olarak M.S. 43/44 yılında Antakya'da kullanılmaya başlandığı genel kabul görmektedir. Bu dinin mensupları da Batı dillerinde aynı isimle Christian şeklinde adlandırılmaktadır. Ahd-i Cedîd (Yeni Ahid)'de¹ Hz. İsa'yı işaret eden, Grekçe "Christos" ve Latince "İanos" ekinden oluşan Christianos kelimesi daha sonra halk dilinde "Chrestianus" şeklini almıştır. Christos, İbrânîce'de "kutsal yağ sürülmüş, yağlanmış" anlamına gelmekte olup Latince'ye Christus, günümüz Batı dillerine Christ olarak geçmiştir. Yeni Ahid'de Christianos adı; Resullerin İşleri'nde ve Filistin'in Kaysâriye Kralı II. Herod Agrippa'nın Yahudilerce suçlanan Pavlus'u muhakeme etmesi esnasındaki bir diyalogda geçmektedir². Christianos adının Antakya'daki putperestler (Gentile)³ tarafından Christos'a mensup olanlara verilmiş olması muhtemeldir. Fakat kelimenin Latince kökenli bir ekle birleştirilmesi bu terimin daha önce Romalı yetkililerce kullanıldığını göstermektedir. İncil'in Revised Standard Version tercümesinde, "Şâkirtler resmî olarak Christian adını aldılar"⁴ ifadesi göz önüne alındığında, bu ismin resmî olarak ilk defa Romalı yetkililer tarafından kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bu isim II. yüzyılda dinî bir muhtevaya bürünerek yaygınlık kazanmaya başlamış ve kilise babalarından Antakya Patriği Mor Ignatius'un (Ö. 107) mektuplarında, ilk dinî-edebî metinlerde ve Hıristiyan müverrihlerin eserlerinde yer almıştır. Bu durumda Christian kelimesinin "Mesîh yanlıları" anlamında I. yüzyılın sonuna doğru kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Mesîh (Maşiah) kelimesi ise Ahd-i Atîk (Eski

---

¹ İncil kelimesi Grekçe; iyi haber-müjde anlamına gelen "euangelin" kelimesinden türeyip evangelion şeklini almıştır. İncil, Ahd-i Atîk (Kitâb-ı Mukaddes) ve Ahd-i Cedîd olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Hıristiyanlık dünyası, hem Ahd-i Atîk'in hem de Ahd-i Cedîd'in Rûhu'l-Kudüs'ün, dolayısıyla Tanrı'nın onayıyla yazıldığına inanmaktadır. Kutsal metinlerin Tanrı tarafından yazıldığı ve yanılmaz olduğu hususu 1441 Florence ve 1546 Trent Konsillerinde resmen teyit edilmiştir.

² Resullerin İşleri (11/26, 26/28) ve Petrus'un (Pierre) Birinci Mektubu'nda (4/16), Hıristiyan diye adlandırılan insanların Mesîh'e bağlılıkları sebebiyle zulüm gördüklerine işaret edilmektedir.

³ Gentile (Judaizers): Yahudilerin dışındaki putperest milletlere verilen genel bir isimdir.

⁴ Resullerin İşleri, 11/26.

Ahid)'de, ileride gelecek olan Yahve'nin kutsanmışını veya kralını ifade etmektedir⁵.

Hız. İsa döneminde bu yeni din üyelerinin kendileri için kullandığı isimler ise şu şekilde sıralanabilir:

- Şâkirtler (Grekçe: mathates, İbrânîce: talmid, Latince: discipulus): Geç Yahudilik'te Talmud öğrenenlere "talmidim" (şâkirtler) denilmekteydi. Talmid, "bir lidere veya harekete bağlı olan kişiler" anlamına gelir ve genel olarak Mesîh'e inananları ifade etmek için kullanılır. Bu ifade havârilere birini veya birkaçını anlatmak için de kullanılmıştır⁶.
- Kardeşler (Grekçe: adelfoi, İbrânîce: ahut): Resullerin İşleri'nde mektuplarda sıkça kullanılan bu isim, Hıristiyanlar için din kardeşliğini ifade eder⁷.
- Azizler (Grekçe: hagios, ieros, semnos, İbrânîce: kds): Bu terim Yahudilik'te insanların Tanrı'ya adanmışlığını ifade eder. Pavlus, Gentile menşeli Hıristiyanları bu isimle adlandırır. Mukaddesler ibaresi ise özellikle Yahudi menşeli Kudüs cemaatine yöneltilmektedir⁸.
- İnananlar (Grekçe: pistis, İbrânîce: emun): Bu terim dinî inanç veya ahlâkî fazilete sahip olanları ifade eder⁹.
- Seçilmişler, Çağrılmışlar (Grekçe: eklektoi, kaletoi, İbrânîce: bhr, kara): Yahudilikte de kullanılan bu terim günahattan arındırılmış kimseler için kullanılır¹⁰.
- Celileliler: Bu terimi Gentileler, Celile'den gelen havârilere için kullanmışlardır¹¹.
- Fakirler (Grekçe: patokoi, İbrânîce: eviyon): Yahudi menşeli ilk Hıristiyanlara verilen isimdir¹².

⁵ Maşiah kelimesi İbranice: Yağlanmış, yağ sürülmüş anlamına gelip kavram olarak belli bir göreve atanmış, yetkili ve ehil kişi anlamına gelmektedir. Bkz. Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, s. 56.

⁶ Yuhanna, 9/28; Matta, 22/16; Markos, 2/18); Resullerin İşleri, 6/1-2, 7; 9/10, 26; 11/26; 15/10; 16/124/5; Luka, 9/54; Matta, 10/1; 11/1; 20/17; Yuhanna, 6/8; 12/4.

⁷ Koloselilere Mektup, 1/21/15; 15/25; Romalılara Mektup, 16/23.

⁸ Korintoslulara Birinci Mektup, 1/2, 6/1, 2, 7/14, 16/1, İkinci Mektup, 1/18/4, 9/1; Efesoslulara Mektup, 1/1; Filipililere Mektup, 1/1; krş. İbrânîlere Mektup, 3/1; Vahiy, 22/21; Resullerin İşleri, 9/13, 32, 41; 26/10, 18; Romalılara Mektup, 15/26; Galatyalılara Mektup, 2/10.

⁹ Resullerin İşleri, 2/44, 5/14; Efesoslulara Mektup, 1/1; Koloselilere Mektup, 1/2.

¹⁰ Titus, 1/1; Petrus'un Birinci Mektubu, 1/2; Markos, 13/20, 22; Matta, 24/22; Romalılara Mektup, 1/6, 7; Koloselilere Birinci Mektup, 1/2; Yuhanna, 1/16; 3/1.

¹¹ Markos, 14/70; Resullerin İşleri, 2/7.

¹² Luka, 6/20; Romalılara Mektup, 15/26; Galatyalılara Mektup, 2/10; Resullerin İşleri, 4/35.

- Nâsıralılar (Nazarethliler): Tekil olarak Yeni Ahid'de Hz. İsa için kullanılan bir kelime olup çoğul şekliyle Hıristiyanları ifade etmektedir¹³.
- Kilise (Grekçe: ekklesia, İbrânîce: kahal): Hıristiyan toplulukların bütününe ifade etmekte olup I. yüzyıldan sonra yaygınlaşmıştır.

İslâmî literatürde Hıristiyanlık için İsevîyye, Nasrâniyye ve Mesîhiyye isimleri kullanılırken, mensupları için de İsevî, Nasrânî ve Mesîhî terimleri kullanılmaktadır. Hz. İsa'ya nisbetle ona tâbi olanlara İsevî, onu Mesîh olarak kabul etmeleri sebebiyle Mesîhî, havârilere Hz. İsa'nın yardımcıları sayılmaları sebebiyle Arapça bir kelime olan nasr (yardım etmek) kökünden gelmesine veya Hz. İsa'nın memleketi olan Nâsıra (Nazareth) şehrine nisbetle Nasrânî denilmektedir¹⁴.

---

¹³ Resûllerin İşleri, 24/5.

¹⁴ Âl-i İmrân, 3/52; Saf, 61/14; Geniş bilgi için ayrıca bkz. Kürşat Demirci-Mehmet Aydın-Baki Adam, "Hıristiyanlık", *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998, ss. 328-372.

Meryem'in İsa'yı dünyaya getirmesini tasvir eden XII. yüzyıla ait mozaik tablo.
La Martorana Kilisesi Palermo/İtalya

Hız. İsa hayatta iken Tanrı hakkında: "Tanrımız olan Rab tek Rab'dır. Tanrı olan Rabbi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün aklınla ve bütün gücünle

sev”¹⁵ demek suretiyle Tanrı’nın tekliğini ve bir olduğunu ilân etmiştir. İlk dönemlerde Hıristiyanlığın Tanrı inancı, Yahudilerin Tanrı inancından farklı değildir. Havârilere ve İsa Mesih’in kardeşi Yakup (Jacques)’un liderliğindeki cemaat, Tanrının tek olduğuna ve Hz. İsa’nın da insan ve peygamber olduğuna inanmışlardır¹⁶. Nitekim Yeni Ahid’deki Tanrı tasviri; “Gökler âlemi O’nun tahtıdır. O, ebedî olarak kutsaldır. O, yeryüzündeki her şeyi kontrol eder. O, yaratıcıdır ve hiçbir şey O’nun bilgisinin dışında değildir, O yaratan olarak yaratılmışlardan ayrı olsa bile onlarda mündemiçtir”¹⁷ şeklindedir. Ancak Yahudilerle aynı Tanrı inancına sahip olan Hıristiyanlık, I. yüzyılın sonlarında Yeni Eflâtuncu felsefenin de etkisiyle Gentile topraklarında yaşayan Grek kökenli insanların Hıristiyanlaşması ile şekil değiştirmeye başlamış, “Tanrı’nın insan bedenine girdiği” tarzında bir anlayış ortaya çıkmıştır. Nitekim Tarsuslu Pavlus’un Filipililere yazdığı mektubundaki: “Tanrı özüne sahip olduğu halde, Tanrı’ya eşitliği sınımsız sarılacak bir hak saymadı”¹⁸, “Her dil Baba Tanrı’nın yüceltilmesi için İsa Mesih’in Rab olduğunu söylesin”¹⁹ ifadelerinden, İsa’nın varlık öncesi (preexistent) yönüne vurgu yapıldığı görülmektedir. Tarihsel süreçte kilise, Tanrı kavramını bir sır olarak kabul etmekte ve bu konudaki açıklamaları daha çok sembolik bir dille yorumlamaktadır²⁰.

II. yüzyıldan itibaren kilise babalarının etkisiyle “teslis”in Hıristiyan teolojisine girdiği ve dinî akidenin temeli haline geldiği görülmektedir. IV. yüzyıla gelindiğinde kilise, teslîse dayalı bir Tanrı anlayışını ve İsa’nın da Tanrı’dan bir parça olarak yeryüzünde insan suretine büründüğünü resmen kabul etmiştir. Ancak teslisin politeizm (çok tanrıcılık) olmadığını ileri süren kilise babaları “üç uknum”un mahiyetini; Tanrı’nın tek olduğu, ancak özünde üç cevherin mevcut olduğu, şeklinde izah etmeye çalışmışlardır. Hıristiyanlık’ta üçlü Tanrı fikrinin oluşum sürecinde, öncelikle İncillerin Hz. İsa’ya atfettikleri ibarelerin katkısı olmuştur. Nitekim İncillerde yer alan İsa’nın Tanrı’ya “Baba”

¹⁵ Markos, 12/29-30.

¹⁶ Mehmet Bayrakdar, *Bir Hristiyan Dogması Teslis*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2007, s. 17.

¹⁷ Markos, 10/18; 13/19; Romalılar’a Mektup, 1/18; 1/25; 3/5; 9/5, 16/27; Matta, 5/34; 6/30; 23/22; Luka, 12/24; Resüllerin İşleri, 4/24; 17/24; Efeslilere Mektup, 3/9; 4/6; Timoteos’a Birinci Mektup, 4/3; Petrus’un Birinci Mektubu, 4/19; Vahiy, 4/11.

¹⁸ Filipililere Mektup, 2/6.

¹⁹ Filipililere Mektup, 2/11.

²⁰ Bayrakdar, s. 36-39.

şeklindeki hitabı, daha sonra Pavlus'un Îsâ'yı topraktan yaratılmamış ilâhî bir varlık olarak takdim etmesi, böyle bir Tanrı anlayışına zemin hazırlamıştır²¹.

Öte taraftan ilk Hıristiyanların Tevrat dışında kutsal kitapları yok iken, zamanla kilise babaları Hz. Îsâ ile ilgili şahit oldukları veya duydukları şeyleri yazarak Hıristiyanlığın kutsal metinlerinin oluşumuna zemin hazırlamışlardır. Bu yazma işleminde sırasıyla ilk olarak Pavlus'un mektupları ve Îsâ'dan sonra 30 ile 70 yıl arasında kaleme alınmış olan snoptik İnciller, Tanrı tarafından ilham edilmiş bilgiler olarak kabul edilmiş ve Hıristiyanlığın iman esasları arasında yer almıştır. Hıristiyanlığın temel inançları, İnciller henüz yazılmadan önce Pavlus tarafından kaleme alınan ve Hıristiyanlar arasında yayılan mektuplar vasıtasıyla ortaya konmuştur²².

Hıristiyan literatüründe "inanç" kavramının karşılığı "dogma" (confessio) kavramıdır. Protestanlık hariç, Katolik ve Ortodoks Kilisesi dogma ifadesini, "kökeni ilâhî olan değiştirilemez inançlar bütünü" anlamında kullanmaktadır. Bu kiliseler, dogmaların oluşumunu tamamen ilâhî irade ve ilhamın etkisine bağlamakta, dogma öğretilerinin Hıristiyanların kurtuluşu için hayatî önem arz ettiğine inanmaktadır. Dogmaların yanısıra kilisenin resmen benimsediği gelenek²³ de Hıristiyan inancının temeli kabul edilmiştir. Hıristiyanlık açısından gelenek kavramı, kilise babalarının inançlarından konsil kararlarına kadar geniş bir yelpazeyi içermektedir. Geleneğe göre teslis (trinitarisme); Baba, Oğul ve Rûhu'l-Kudüs olmak üzere üç unsurdan oluşmaktadır. Babanın görevi insanlığı yaratmak, Oğul'un görevi insanlığı kurtarmak, Rûhu'l-Kudüs'ün görevi ise insanlara inâyet bahşetmektir. Birbiriyle bağlantılı ve ayrılmaz bir bütün olduğu varsayılan her üç uknum tek bir Tanrı'yı (Godhead) oluşturmaktadır²⁴.

²¹ Korintlular'a Birinci Mektup, 15/45; 15/47.

²² Geniş bilgi için bkz. Şaban Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 2. Baskı, Ertem Matbaası, Ankara 1996; Ramazan Biçer, *İncil*, Gelenek Yay., İstanbul 2004.

²³ Gelenek (tradition), kutsal metinlerde yer almayan dinî bilgilerin dilden dile veya yaşanarak aktarılmasıdır. İlk Hıristiyanlar, İncilin henüz yazılmadığı dönemlerde Îsâ Mesîh'in sözlerini yazıya aktarmamış, uzun süre şifahi olarak dilden dile nakletmişlerdi. Katolikler geleneği; Îsâ'nın ve havârilere mesajını ileten, insanlığa kurtuluş vesilesi olan dinî bir otorite olarak kabul etmektedir. Ortodokslara göre ise gelenek; Kitâb-ı Mukaddes, akîde, ekümenik konsil kararları, kilise babalarının yazıları, kanonlar, ibadet, dua kitapları ve ikonları içine alan bir bütünü ifade etmektedir. Ortodoks Kilisesi'ne göre Rûhu'l-Kudüs'ün yönetimindeki gelenek, Mesîh'e yaklaşmanın bir yoludur. Protestanlara gelince, onlar da eski konsillerin kararlarına saygı göstermekte, bunlardan kutsal yazılara uygun olanları muteber saymaktadırlar.

²⁴ Dionysius Bar Salibi, *Luqbal Yudoye*, çev. ve thk. Sevede Yaman Hasanoğlu (Basılmamış Y.L.tezi), Artuklu Üni., Yaşayan Diller Ens., Mardin 2021, s. 35.

Hıristiyanlık'ta kristolojik problemlere neden olan en önemli tartışma konusu; insanlar arasında yaşamış olan İsa'nın Tanrı'nın oğlu ve aynı zamanda Rab olduğu meselesi olmuştur. Hz. İsa'nın ölümünden sonra, onun insanî ve ilâhî mahiyetinin nasıl olduğu tartışmaları gündeme gelmiştir. Kimi kesimlerin İsa'nın Tanrı'nın enkarnasyonu olduğu ve onun yeryüzünde insan bedenine bürünerek yaşadığını iddia etmeleri üzerine, ciddî mezhep kavgalarına yol açan ve kiliseler arasında bölünmelere sebep olan önemli kristolojik tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalara ve aforozlara²⁵ sebep olan teolojik görüşler, genel olarak üç grupta toplanabilir. Bunlardan ilki, bugünkü Hıristiyan dünyasının büyük oranda ittifakla savunduğu; "İsa'da hem insanlık hem de ilâhlık unsurlarının bulunduğu" şeklindeki Diofizit fikirdir. İkinci görüş ise "İsa'daki insanlık unsurunun ilâhlık unsuru içinde eridiği ve İsa'da tek bir ilâhî tabiatın olduğu" şeklindeki Monofizit (Miafizit) fikirdir²⁶. Her iki grup tarafından aforoz edilen üçüncü görüş ise; "İsa'da yalnızca insanlık unsurunun bulunduğu, ilâhlık unsurunun olmadığı" şeklindeki Subordionist fikirdir.

Kristolojik tartışmaların ardından şekillenen Hıristiyanlığa göre İsa yalnızca bir Tanrı değil aynı zamanda Mesîhtir²⁷. İlk Hıristiyanlar Hz. İsa'yı Mesîh olarak kabul etmiş ve yeryüzünün sonunun geldiğine inanmışlardı. Fakat Hz. İsa'nın ölümünden itibaren beklenen kıyamet bir türlü vuku bulmayınca kilise, Mesîh'in dönüşü ve kıyametin kopmasının gelecekteki bir tarihte gerçekleşeceği doktrinini ortaya atmıştır²⁸. Hıristiyanlık'taki kurtuluş kavramına göre, yeryüzünde kıyamet kopmadan önce Mesîh'in idaresinde ilâhî krallık kurulacaktır. Kıyametin kopmasının ardından İsa, Filistin'de yaşarken nasıl bazı ölüleri dirilttiyse, tüm ölüleri yine o diriltecek, koyunlarla keçileri birbirinden ayıran bir çoban gibi iyilerle kötülerini birbirinden ayırarak insanları yargılayacak, kurtuluşa ermiş olan Hıristiyanlar sonsuz bir ilâhî hayata mazhar olup Baba'nın

²⁵ Aforoz; Kilisenin sapıklığı önlemek amacıyla işlettiği bir cezalandırma sistemidir. Hıristiyanlığın ilk dönemlerde temeli atılan Aforoz sistemi, kişiyi Hıristiyanlıktan sürekli ya da belli bir müddet için dışlamayı gerektirmektedir. XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdüren bu sistem, Ortaçağ'da katı bir şekilde uygulanmıştır.

²⁶ Ortodoks Doğu Kilisesi temsilcileri kendilerini Monofizit değil Miafizit olarak tanımlamaktadırlar. Zira onlara göre Monos ve Physis kavramlarından oluşan Monofizit anlayış, İsa'da sadece tek tabiatın tecessümünü kabul ederken, Mia ve Physis kavramlarından oluşan Miafizit anlayış, İsa'da ilahî ve insanî tabiatın birleşerek tek tabiat halinde tecessüm ettiğini kabul etmektedir. Bkz. Sebastian P. Brock, "Monofizit Değil Miafizit", *Kristolojiye Giriş*, ed. Z. Duygu-K. Akalın, Divan Kitap, İstanbul 2018, ss. 65-73.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. Cihat Şeker, "Yahudilikte Mesihlik İnancı ve Tarihsel Gelişimi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, XVI/63, 2014, ss. 163-200

²⁸ Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 344.

evinde mutlu bir şekilde yaşarken, kötüler ve günahkârlar ise İblisle birlikte cehennemde yanacaklardır²⁹.

Hıristiyanlığa göre Kutsal Ruh (Rûhu'l-Kudüs) ise ne Cebrail isimli melektir ne de bir peygamberdir. O, Tanrı'nın ruhudur ve Tanrı ile birdir. İsâ'nın, Hz. Yahyâ tarafından vaftiz³⁰ edildiği sırada Rûhu'l-Kudüs onun üzerine inmiş, onun göğe çekilmesinin ardından Mesîh inanlılarına yol göstermek üzerine onların üzerine dökülmüş, incillerin yazılmasında yazarlara yol göstermiş, ekümenik konsillerde hazır bulunarak yabancı dillerin anlaşılmasını ve Tanrı'nın buyruğu doğrultusunda kararlar alınmasını sağlamıştır³¹. Kiliseler arasında fikir birliğine varılamayan bir diğer önemli sorun ise Hz. İsâ'nın annesi Meryem'in durumu olmuştur. İskenderiye Patrikhanesi tarafından ortaya atılan ve I. Efes Konsili'nde kabul edilen görüşe göre; Hz. İsâ'daki insan ve Tanrı karakterleri değişmeksizin tek bir doğada toplandığı için Hz. Meryem'e de "Tanrı annesi" (Theotokos) denilmelidir³².

---

²⁹ Matta, 22/30; 25/14-30, 31-46; Yuhanna, 5/22; Resüllerin İşleri, 17/31.

³⁰ Grekçe'de suya daldırmak anlamındaki Vaftiz (Baptism); günahlardan temizlenmenin ve Hıristiyanlığa girişin temel simgesi olarak kabul edilmekte, Rûhu'l-Kudüs'ün insana inâyeti ve insanın tövbe ediliyle ilişkilendirilmektedir. Geleneğe göre her Hıristiyan, bebek yaşlarda iken su ile vaftiz edilir. Bu esnada rahip, "seni Baba-Oğul ve Rûhu'l-Kudüs adına vaftiz ediyorum" der. Vaftiz edilen kişi kutsal yağla yağlanır, saçları haç şeklinde kesilir ve vaftiz kurnası etrafında rahibin eşliğinde üç defa döndürülür. Vaftiz konusu incillerde yer alan; Resüllerin İşleri, 2/38, 41, 19/4; Romalılar'a Mektup, 6/3-11; Korintoslular'a Birinci Mektup, 1/10-18; Matta, 28/16-20; 3/1-17, 11/2-15; 28/19-20'deki ifadelerle dayandırılmaktadır.

³¹ William M. Miller, *Mesih İnanlılarının İnanç ve Uygulamaları*, İstanbul (tarihsiz), s. 47-51.

³² Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, Doz Yayınları, İstanbul 2005, s. 87-90; Nicolas Zernov, *Eastern Christendom A Study of the Origin and Development of Eastern Orthodox Church*, London 1963, s. 64-65; David Christie-Murray, *A History of Heresy*, Oxford 1976, s. 69-74; Françoise Micheau, "Eastern Christianities (Eleventh to Fourteenth Century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites", Cambridge 2006, ss. 371-403; Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *A.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41/1, Ankara 2000, ss. 309-325.

Hız. İsa, Meryem ve Vaftizci Yahya'nın (Ioannes Prodigromos) tasviri
(Ayasofya'nın üst kat galerisindeki mozaik pano, İstanbul)

Hıristiyanlıktaki ibadet mekânlarından da kısaca söz etmek gerekirse; ilk Hıristiyanların ibadet yeri olarak sinagogu kullandıklarını söyleyebiliriz. I. yüzyılın sonuna doğru tedricî bir şekilde yükselen Yahudi-Hıristiyan çekişmesi arasında Yahudilerin Hıristiyanları sinagoglara sokmama üzerine, onlar da kendilerine ait bir ibadet sistemi ve mabet alanı geliştirdiler. İlk olarak Antakya'da kurulan kilise, kavram olarak Hıristiyanlar tarafından bir bina değil o bina içerisinde Mesîh'e inananlar topluluğu olarak kabul edilmiştir. Bu anlayış Yeni Ahid'de yer alan imanlılar topluluğunun Mesîh'in bedeni olarak tanımlanmış olmasından kaynaklanmıştır. Bu tanıma göre Mesîh; bu topluluğun başıdır ve bütün imanlılar da ırkları ne olursa olsun onun bedeninde birleşecektir. Dolayısıyla kilise İsa'nın bedenidir ve bütün insanlar doğuştan günahkâr oldukları için, ancak kilise sayesinde bu günahlardan arınıp gerçek kurtuluşa erebilirler³³. İsa, Pazar günü dirildiği için Mesîh imanlıları da Pazar günleri kilisede toplanıp; kutsal kitaptan metinler okumakta, ilâhiler

³³ Matta, 6/5-15; Luka, 18/1; Yuhanna, 4/23-24.

söylemekte, dualar etmekte ve günahlarını itiraf edip bağışlanma dilemektedirler³⁴.

---

³⁴ Miller, s. 52-57.

I. BÖLÜM

A. HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ ORTADOĞU İNANÇLARI

1) Yahudilik

M.Ö. XII. yüzyılda Mısır'da Firavunların baskısı altında yaşayan İbrânîleri kurtarması için Tanrı tarafından peygamber olarak görevlendirilen Hz. Mûsâ, Kızıldeniz'in ikiye ayrılma mucizesiyle halkını Mısır topraklarından çıkarmış ve onları Kenan İli (Filistin)'ne getirmiş, sonrasında Sina Dağı'na çıkıp Tanrı'dan aldığı "on emir"i Yahudilere tebliğ etmiştir³⁵. Hz. Mûsâ'dan sonra Kudüs merkezli kurulan İsrail Devleti, Hz. Davûd ve Hz. Süleyman gibi kral peygamberler döneminde altın çağını yaşamışsa da M.Ö. VI. yüzyılda Babilliler İsrail Devleti'ne son vermişlerdir. Bu aşamanın ardından Yahudiler Hz. İsa'nın gelişine kadar sırasıyla; Perslerin, Makedonyalıların ve Romalıların hâkimiyeti altında yaşamaya devam etmişlerdir. Bu süreç içerisinde yabancıların kültürü altında kalan Yahudiler; Hz. Mûsâ'nın getirdiği dinin aslını muhafaza edememiş ve çok tanrılı dinlerin etkisi altına girmişlerdir. Mamafih bu dinin müntesipleri arasında, altın buzağıya tapınma gibi atalarından kalma eski inanışlara geri dönenler olmuştur³⁶.

M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına giren Filistin, Anadolu'dan Hindistan'a kadar uzanan geniş coğrafyanın sentezi haline gelmiş olan Helenistik kültürün etkisinde kalmış, münzevî bir hayat süren ve Ortodoks Yahudi inancına bağlı kalmaya çalışan mezhepler bile bu gücün

---

³⁵ On Emir; Tanrı'ya şirk koşmak, putlara tapınmak, adam öldürmek, suç işlemek, zina etmek, anne-babaya saygısızlık etmek, komşunun malına ve namusuna ilişmek, yalan şahitlik etmek ve Şabat (Sebt: Cumartesi) günü çalışmanın yasak edildiği ahlâk kurallarıdır. Bkz. Tora, Çıkış, 20/2-17.

³⁶ Miller, s. 18,19.

etkisinden kurtulamamışlardı. Hıristiyanlığın ortaya çıktığı bu dönemde Yahudilik, gerek ibadet şekli gerekse inanç çeşitliliği açısından Helenistik senkretizmin³⁷ getirdiği bütün etkileri yansıtmaktaydı. Hz. İsa'nın tebliğe başladığı sırada, önceki yüzyılda bazı mezheplere bölünmüş olan İsrâiloğulları arasında birtakım Mesîhî hareketler de ortaya çıkmıştı³⁸. Hıristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde, bölgede faal olan Yahudi mezheplerinden kısaca söz etmekte fayda mülâhaza ediyoruz:

a) Sadûkîler

Zadok isimli kişiye atfen adlandırılmış olan Sadûkîler mezhebi M.Ö. 200'lerde kurulmuştur. Genellikle toplumda hâkim konumdaki zengin ve aristokrat Yahudilerden oluşan Sadûkîler, tapınak görevlerinde ve Sanhedrin'de³⁹ hâkim durumdaydılar. Muhafazakâr ve yeniliklere kapalı olup; kaderi, haşri, bedenen dirilmeyi, melekleri, ruhun ölümsüzlüğünü ispatı omadığı için kabul etmez, Tevrat dışındaki kutsal metinleri reddederlerdi. Akılcılığı ön plana çıkaran Sadûkîlerden Yeni Ahid'de sıkça söz edilmektedir⁴⁰.

b) Ferîsîler

M.Ö. 165-160 civarında Haşmonî isyanından⁴¹ bir müddet sonra ortaya çıkan bu mezhep, Tevrat ve Yahudi ritüellerine özel önem veriyordu. Şifahî geleneği (rivayetleri) ön plana çıkaran Ferîsîler; meleklerle iman, ölümden sonra dirilme, ruhun ölümsüzlüğü gibi düşünceleri benimsiyorlardı. Kendilerini kirlerden arınmış salih kimseler olarak tanımlıyorlardı. Yahudi kökenli ilk

³⁷ Senkretizm: Birbirinden ayrı düşünce, inanış veya öğretileri kaynaştırmaya çalışan felsefe sistemine verilen isimdir.

³⁸ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi*, "Yahudilik", C. I, Ansiklopedi Yay., İstanbul 1999, s. 250-302; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul 1983, s. 185-199.

³⁹ Sanhedrin: Yahudilerin siyasî, dinî ve yargı işlerinin yürütüldüğü, Yahudi ileri gelenleri tarafından oluşturulan meclise verilen isimdir.

⁴⁰ Resüllerin İşleri, 4/15; 5/17; Matta, 3/7; Bar Salibi, s. 75; Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, İstanbul 1983, s. 199.

⁴¹ M.Ö. 200 yılında Selevkos Kralı III. Antiokus'un, Mısır seferinde Kudüs'e girerek mabette kurban kesmeyi, Şabat'ı ve sünneti yasaklaması ve buraya Zeus'un heykelini dikmesi üzerine; yabancı ilâhlara kurban kesmeye kalkışan helenist bir Yahudi ve kralın bazı adamları, mabedi kirllettikleri gerekçesiyle Matatiyas isimli fanatik bir Yahudi tarafından sunakta öldürüldüler. Bu olayın ardından Filistin'de "Makkabîler İsyanı" adıyla bir Yahudi isyanı başladı. Makkabî'nin ölümünden sonra onun neslinden gelenler, Kudüs başkent olmak üzere Filistin topraklarında Haşmonî Krallığı (M.Ö. 140 - M.Ö. 37)'ni kurdular. Bkz. Tolga Savaş Altınel, "Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 52, Haziran 2017, ss. 115-138.

Hıristiyanlardan büyük bir kısmının Ferîsîlerden geldiği iddia edilmektedir. Yeni Ahid’de Ferîsîlere çok sayıda atıf bulunmaktadır⁴².

c) Essenîler

Bu mezhebin müntesipleri, Ferîsîlerden daha aşırı dinci bir grup olup havralarda yaşarlardı. Bunlar asketik (çileli, münzevî) yaşamın ahlâkı ve ruhu yücelttiğine inanır, cinsellikten kaçınır, evlenmez (evlat edinebilir), beklenen Mesîh’e hizmet ettiklerini iddia ederlerdi. Yarı gnostik ve münzevî bir hareket olan Essenîler Mezhebi’nin Hıristiyanlığa ciddî bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle ilk kilisenin örgütlenmesiyle Essenîlerin örgütlenme biçimi arasında benzerlikler vardır. Lut Gölü (Ölü Deniz) civarında yaşayan bazı münzevî gruplara ait yazılı metinlerin 1947 yılında keşfedilmesi, Essenîler hakkındaki bilgileri artırmıştır⁴³.

d) Kâtipler

Hz. Mûsâ’ya indirilen Tevrat’ın istinsahı ile uğraşan kimselere verilen isimdir. Bunlar Tevrat’ı öğrenen ve öğreten, tefsir eden, gerektiğinde dinî fetvalar veren âlimler zümresi olarak kabul görürlerdi. Yahudilerin Sanherdin denilen yüksek meclisinde temsilcileri bulunurdu⁴⁴. İncillerin belirttiğine göre bu grup, Hz. İsâ’nın açığını aramak ve onu suçlayabilmek gayesiyle ona gelip birtakım sorular sorarlardı⁴⁵.

---

⁴² Ferîsîlerle İsâ arasında geçen bir soru-cevap diyalogu Matta’da şu şekilde geçmektedir: “Bir defasında Ferîsîler onu tuzağa düşürmek için bir komplo hazırladılar. Hirodeslilerden (Herodçular) biriyle gönderdikleri öğrencileri İsâ’ya gelip: Üstad senin dürüst olduğunu, Tanrı yolunu dosdoğru öğrettiğini ve kimseyi kayırmadığını biliriz. Çünkü insanların şahsına bakmazsın. Şimdi söyle bize sence Sezar’a vergi vermek kutsal yasaya uygun mu değil mi? İsâ onların kötü niyetlerini anladığından: Ey ikiyüzlülüler, niçin beni deniyorsunuz? Vergi öderken kullandığınız parayı gösterin bana. Ona bir dinar getirdiler. İsâ: Bu resim ve bu yazı kimin? Diye sordu. Sezar’ın dediler. O zaman İsâ: Öyleyse Sezar’ın hakkını Sezar’a, Tanrı’nın hakkını Tanrı’ya verin dedi.” Bkz, Matta, 22/15-21. Ferîsîler hakkında ayrıca bkz. Matta, 3/7; 16/6; 15/1; Luka, 18/9; Bar Salibi, s. 75.

⁴³ Muharrem Yıldız - M. Mekin Meçin, “Gnosist Bir Yahudi Tarikatı: Esseniler”, *Türk - İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı XVI, 2013, ss. 33-56.

⁴⁴ Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1988, s. 18-19.

⁴⁵ Kâtiplerle İsâ arasında geçen bir soru-cevap diyalogu Yuhanna’da şu şekilde geçmektedir: “Kâtipler ve Ferîsîler zina halinde yakalanmış bir kadını İsâ’ya getirip şöyle dediler: Üstad bu kadın zina ederken yakalandı, Mûsâ şeriatı bize bu gibilerin recmedilmesini (taşlayarak öldürme) emrediyor, sen ne dersin? İsâ’yı suçlu çıkarmak için kendisini denemek üzere böyle dediler. İsâ eğilmiş parmağıyla yere yazı yazıyordu. Durmadan bunu sormaları üzerine doğruldu: İçinizde kim günahsız ise ilk taşı o atsın dedi ve eğilip yazı yazmaya devam etti. Bunu duyan başta ihtiyarları olmak üzere hepsi ordan ayrıldı. Kadın ise hâlâ oradaydı. İsâ doğrulup kadına sordu: Onlar nerede, kimse sana hükmü tatbik etmedi mi? Kadın: Hiçbiri efendim deyince İsâ: Ben de sana hüküm tatbik etmiyorum, git ve artık bundan sonra günah işleme! dedi.” Bkz, Yuhanna, 7-8/53-11.

e) Zelotlar

Zealot, Kannaim veya savaşçılar olarak adlandırılan ve M.S. 6. yılda kurulan bu mezhep, Romalılara karşı Yahudilerin bağımsızlığını isteyen fanatik savaşçı bir hareketti. Beklenen mehdinin gelmesiyle istilacı Roma hâkimiyetinin mucizevî bir şekilde son bularak ilâhî hâkimiyetin başlayacağını ümit ediyorlardı. Bunların isyanları kanlı bir şekilde bastırılıyor, liderleri çarmıha gerilip işkence ile öldürülüyordu. Hz. İsa'nın şâkirtlerinden biri olan Gayyur Simun'un bir Zelot olduğu düşünülmektedir. Öte yandan çarmıha gerilme olayında İsa'nın her iki tarafında çarmıha gerilen kişiler için Lestai (haydut) diye kullanılan bu kelime Markos ve Yuhanna İncillerinde Zelotlar için de kullanılmıştır⁴⁶.

f) Herodcular

M.Ö. 73 – M.S. 4 yılları arasında yaşayan Filistin asıllı Hirodes (Herod)⁴⁷, Roma idaresini destekleyerek kendisini Yahudiye Eyaleti'nin kralı olarak tayin ettirmişti. Herodcular onun liderliğini savunan bürokratik gruplardır. Dinî olmaktan çok siyasî bir hareketi temsil eden Herodcular, Yahudiliği Helenistik kültürle kaynaştırmayı amaç edinmişlerdi⁴⁸. 66 yılında başlayan Kudüs isyanında Yahudiye Kralı II. Herod Agrippa Romalı askerlerin yardımıyla kaçıp Roma'ya sığınmış ve böylece bu krallık sona ermiştir.

2) Mezopotamya Paganizmi

Mezopotamya, ilk çağlardan son dönemlere kadar tüm inanç sistemlerinin mutlak temelini oluşturan kutsalın tezahürü bakımından sayısız inanç sisteminin ve kültürel geleneğin ortaya çıktığı bir coğrafya olmuştur. Bir bakıma tanrıların ve inançların ana vatanı diyebileceğimiz Orta Doğu'da, Hristiyanlığın ortaya çıktığı dönemde çok çeşitli pagan inanç sistemlerine rastlamak mümkündür. Hristiyan literatüründe Pagan kavramı teolojik bir terim olarak, Roma İmparatorluğu'nun kentli halkın dışında kalan, taşrada yaşayan ve henüz

⁴⁶ Markos, 15/27; Yuhanna, 19/18.

⁴⁷ Hirodes ismi Yeni Ahid'de beş ayrı kişinin adı olarak geçmektedir. Bkz. Matta, 2/1-15, 2/22, 14/1-12; Resüllerin İşleri, 12/20-23, 25/13-26; Luka, 23/7-12.

⁴⁸ Yaşar Kutluay, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 4. baskı, Anka Yay., İstanbul 2004, s. 229-235; Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 195.

Hristiyanlaşmamış putperestler için kullanılmıştır⁴⁹. Zamanla Pagan kavramı, çok tanrılı dinsel geleneklerde tanrısal varlıkları sembolize eden şekil ve suretlere tapınma ritüelleri, doğa tapıcılığı ve animizm ile ilişkili bir şekilde puta tapıcılığı ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamda eski Mezopotamya dinleri, Antik Mısır dinleri, Ortadoğu dinleri, Hinduizm ve benzeri inanç sistemleri pagan kabul edilmekte olup, bazı inanç sistemleri ve kùltler için de pagan terimi kullanılmaktadır. Politeizme dayalı bir tanrılar panteonuna sahip olan pagan inançlar, Hristiyanlık da dâhil olmak üzere birçok inanç sisteminde varlıklarını günümüze kadar devam ettiregelmiştir.

3) Roma-Grek Kùltürü

a) Helenizm

Hristiyanlığın doğduğu ve yayıldığı coğrafyada Yahudilik dışında; Grek, Roma, Helenistik ve Pagan⁵⁰ olmak üzere pek çok politeist (çok tanrılı) inanç ve kùltürler yaygındı. Grek, Roma, Pagan ve Doğu kùltlerinin sentezinden oluşan Helenistik kùltür, sanat ve felsefe alanında etkisini gösterirken, Helenistik din ise Adonis, Oziris, Attis, Kibele, Mithra gibi Doğu ve Ortadoğu kaynaklı ilâhlar etrafında oluşmuş mistik bir yapıya bürünmüştü. Ortadoğu bölgesinin yerli halklarının oluşturduğu, çoğu semitik kökenli; Asur, Babil, İbrani ve Araplara ait pagan dinî sistemleri ise Hristiyanlığın ortaya çıktığı dönemlerde Ortadoğu coğrafyasında aktif durumdaydı. Zeus, Attis ve Kibele ile ilgili inançlar da temelde pagan toplulukların göksel tanrılarıydı⁵¹.

Etrüsk, Yunan ve Helenistik-Doğu inanç sistemlerine ait öğelerin bir araya gelip yeni bir örüntü oluşturmasıyla Antik Roma dini oluşmuştur. Hristiyanlık öncesi dönemde geleneksel Roma dini umuma ait bir kùlt mahiyetinde olup, dinî ve felsefî bakımdan önemli bir etkinliğe sahip değildi. Siyasî olarak bölgeyi hâkimiyeti altında bulunduran Roma İmparatorluğu'nun idarecileri; Jüpiter,

---

⁴⁹ Owen Davies, *Paganism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York 2011, s. 2.

⁵⁰ Latince bir isim olan Paganus sözcüğü; kırsalda yaşayan anlamına gelmekte olup, IV. yüzyıldan itibaren literatürde Hristiyan olmayan, taşrada yaşayan putperestleri ifade etmek için teolojik bir terim olarak kullanılmıştır.

⁵¹ Mircea Eliade- Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Türkçe'ye çev. Ali Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.

Mars ve Quirinius'tan oluşan üç büyük tanrıya saygı duyuyor, diğer dinlere karşı da oldukça hoşgörülü davranıyorlardı. Milâttan önce I. yüzyıldan itibaren bölgenin medeniyetinde Grek kültürünün felsefe alanındaki öne çıkan hâkimiyeti, Grek toplumunu etkisi altında tutan Yeni Eflâtuncu felsefenin çatısı altındaki Aristocu, Stoacı, Epikuroşçu ve septik düşünceler, yakında doğacak olan Hıristiyan doktrinlerinin formüle edilmesinde etkili olacağı gibi, bu dinlerin temel inancı olan “ölen ve yeniden dirilen tanrılarla kurtuluş” doktrini de Hıristiyanlık'taki bazı kavramlara tesir edecektir. Ancak tüm bunlara rağmen bu coğrafyada doğacak olan Hıristiyanlık, doktrinin merkezine Hz. İsa'yı alarak farklı bir inanç sistemi geliştirecektir⁵².

b) Gnostisizm

Antik Mısır ve Antik Yunan ezoterizmini, İbrani geleneklerini, Zerdüşçülüğü, Doğu geleneklerini ve dinlerini eklektik bir tutumla sentezleyen mistik felsefeye Gnostisizm adı verilmektedir. I. Yüzyılın sonlarında putperest bir akım olarak ortaya çıkan ve II. yüzyılda yaygınlaşan gnostisizm, Hıristiyan inancıyla harmanlanıp, imparatorluğun özellikle Doğu kesimlerinde hızla yayılarak gelişmiştir. Hıristiyanlık ortaya çıktıktan sonra kilisenin helenleşme sürecinde Tevrat'ın farklı açılardan yorumlanması tartışmalarına paralel olarak kristolojik tartışmalar da başlamıştı. I. yüzyılın sonlarına doğru vuku bulan bu tartışmalar esnasında, özellikle Eflâtuncu felsefenin etkisiyle; tanrısal, mutlak bilgiye sezgiyle ulaşılabileceğini ileri süren gnostik fikirler Hıristiyanlığa hâkim olmuş, Helenistik kültürün pagan dinî sistemleri gnostik bir karaktere bürünmüştü⁵³. Tam anlamıyla gnostik sayılmayan, fakat pek çok noktada onlarla doktrin birliği içinde olan Marcion'un⁵⁴ başlattığı hareket de bu çerçevede ele alınabilir.

---

⁵² Geniş bilgi için bkz. Franz Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 20-45; James G. Frazer, *The Golden Bough; Adonis, Attis, Oziris*, London 1951, s. 96 vd. Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, İstanbul 1987; Yıldırım, *Hıristiyanlık*, Ankara 1988; T.P. Halton, “Christianity and Hellenism”, *New Catholic Encyclopedia*, C. III, Washington 1981, ss. 653-654.

⁵³ Gnostisizm akımı M.S. I. ve II. yüzyıllarda ilkçağ Yunan felsefesi ile Hıristiyanlığın görüşlerini kaynaştırmaya çalışan felsefeciler tarafından oluşturulmuştur.

⁵⁴ Sinoplu Marcion'a göre dünyayı yaratan ulu Tanrı değil, ondan ayrı bir varlık olan Demiurgtur. Pavlos'un fikirlerini benimseyen ve bu yolda aşırıya kaçan Marcion 144 yılında kiliseden aforoz edilmiştir. Bkz. Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 236-237.

B. HİRİSTİYANLIĞIN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

1) Hz. İsâ ve Havâriiler Dönemi

Hıristiyanlığın ilk dönemi Filistinli bir Yahudi olan Hz. İsâ'nın şahsiyeti etrafında gelişmiştir. Onun şahsiyeti konusunda İnciller ile Yeni Ahid'in diğer kitapları arasında çeşitli farklılıklar vardır. İncillere göre; Hz. İsâ Filistinli bir Yahudi olarak doğmuş, Yahudi geleneklerine göre büyümüş ve Mesîh olduğunu ileri sürüp Yahudi inançlarına hakaret ettiği gerekçesiyle Romalı askerler ve Yahudi işbirlikçilerce öldürülmüştür. Diğer yandan Pavlus'un fikirleriyle başlayan ve gnostik çevrelerce önem verilen "İsâ" figürü ise tarih ötesi bir figür olarak tasvir edilmiştir. I. yy. Romalı yazarlar tarafından Hz. İsâ'ya ilişkin kayıt altına alınmış tek bir bilgi dahi yoktur. Hz. İsâ'nın doğumuna dair en erken yazılı referans olarak Pavlus'un Galatyalılara Mektubu'ndaki (4/4, 5) ifadeler ile Yeni Ahid'in diğer kitaplarında tarih ötesi "İsâ" figürü yer almaktadır. Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen bu metinler, Hz. İsâ'nın ilâhlığı inancına giden yolda oldukça önemli bir sürecin temelini oluşturmaktadır.

Hz. İsâ'nın doğumu ve çocukluğu hakkında Matta ve Luka İncillerinde birbiriyle çelişen bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu İncillerde İsâ'nın annesi Meryem'in anne ve babasından bahsedilmemekte; Meryem'in İsâ'yı doğurmadan önce Galile'de Nâsıra kentinde oturduğu, Yûsuf adlı bir dülgerle (marangoz) nişanlı olduğu belirtilmektedir. Luka İncili'nde Meryem'in, Yûsuf isimli bir dülgerle nişanlı olduğu ve onun Zekeriyâ'nın hanımı Elizabeth'in yeğeni olduğu bilgisine yer verilmektedir. Luka'ya göre: Rûhu'l-Kudüs, Meryem'e görünerek kendisinin bir oğlan doğuracağını müjdelemiş ve adının İsâ olacağını bildirmiştir. Meryem kendisinin evli olmadığını, dolayısıyla böyle bir doğumun olamayacağını dile getirse de Rûhu'l-Kudüs: Tanrı'dan olan kelâmın hükümsüz kalamayacağını belirtmiştir⁵⁵. Zamanla Meryem'in hamileliği anlaşılınca Yûsuf nişanı bozmak istemiş, ancak Rabb'in meleği rüyasında ona görünmüş ve çocuğun Rûhu'l-Kudüs'ten olduğunu söyleyerek Yûsuf'un ikna

---

⁵⁵ Luka, 1/26-34; 1/34-38.

olmasını sağlamıştır⁵⁶. Yûsuf ile Meryem, Beytlehem'e gitmişler ve kalacak yerleri olmadığından bir ahırda kalmışlar, Meryem de Îsâ'yı burada doğurmuştur. Yûsuf ve Meryem doğumun sekizinci gününde ona Îsâ adını koyup sünnet ettirmişlerdir⁵⁷. Bu bilgilerin dışında İncillerde, Pavlus'un Mektupları'nda ve Resullerin İşleri'nde Hz. Îsâ'nın çocukluğuyla ilgili ayrıntılı bilgilere rastlamamaktayız. İncillerde onun; Yakup, Yahuda, Yoses ve Simun adında dört erkek kardeşi, ayrıca kız kardeşleri olduğu ve Fısıh (Pesah-Hamursuz) Bayramı⁵⁸ münasebetiyle 12 yaşında Kudüs'e götürüldüğü zikredilmiştir⁵⁹. Bu bilgilerin haricinde, onun gençliğini nerede ve nasıl geçirdiği ile alakalı hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

---

⁵⁶ Matta, 1/18-21, 24-25; 13/55.

⁵⁷ Luka, 2/1-7, 21.

⁵⁸ Fısıh Bayramı: Pesah veya Passah olarak da adlandırılan, Türkçe'de "hamursuz bayramı" olarak bilinen bu bayram; Yahudilerin Mısır'dan kaçışları esnasında acele ile pişirdikleri mayasız ekmeklerin anısına, 27 Mart 4 Nisan tarihleri arasında, mayalı ekmeğe veya mayayla alakalı yiyeceklerin haricinde birşeyler yemek suretiyle özgürlüklerini kutladıkları geleneksel bayramlarıdır.

⁵⁹ Yahudilerin Mısır'daki kölelikten kurtuluşlarının anısına kutlanılan Fısıh Bayramı sonunda çocuk Îsâ ortadan kaybolur. Yûsuf ve Meryem onu mâbedde Yahudi din adamlarıyla sorulu cevaplı konuşma yaparken bulurlar. Dinleyenler onun anlayışına ve cevaplarına şaşırırlar. Bkz. Luka, 1/80; 2/41-52.

Hiz. Meryem'e İlsâ'nın doğacağı müjdesinin verilmesini resmeden bir ikona.
Ohri Milli Müzesi

Hız. İîsâ'nın bir din kurucusu olarak tarih ve inanç sahnesine çıkışı Galile'de tebliğ'e başlaması ile gerçekleşmiştir. O, otuz yaşına geldiğinde Vaftizci Yahyâ⁶⁰ tarafından vaftiz edilmiş, ardından kırk gün çöller'e çekilmiş, bu sırada Yahyâ'nın şehit edilmesi olayı gerçekleşince çöllerden çıkarak insanlara tebliğ'e başlamıştır. Tebliğ'in ilk döneminde Hız. İîsâ; Rabb'in ruhunun kendisiyle olduğunu ve fakirlere İncil'i vazetmek için gönderildiğini söylemekteydi. O tebliğ'inde, Yahudilerin inancı bozdukları gerekçesiyle onları eleştirmekte, onlara günahlarından tövbe etmeyi ve salih amel işlemeyi öğütlemekte, insanlara İlahî devletin yakın olduğunu bildirmekte, mucizeler gösterip hastaları iyileştirmekte, insanları tövbeye ve İncil'e iman etmeye çağırırmaktaydı⁶¹. Bu sırada kendisine; balıkçı, çiftçi, zanaatkâr ve gümrük memuru gibi ilim ve bürokrasi dışından olan adamlardan müteşekkil 12 havâri (apostle) seçmişti. Hız. İîsâ onlara, Zeytin Dağı'nda verdiği vaazında pek çok hakikati dile getirmiş, daha sonra onları İncil'i tebliğ göreviyle civar illere göndermiştir. Bu sırada Hız. Yahyâ şehid edilince⁶², Hız. İîsâ da Nasıra'yı terk etmek zorunda kalmıştır. Yaşadığı şehirden ayrılan Hız. İîsâ; Sûr, Sayda, Dekapol ve Kefernahum'a giderek buralarda Tanrı tarafından kendisine vahyolunanı tebliğ'e devam etmiş ve çeşitli mucizeler göstermiştir. Ayrıca; kendisinin yakında öleceği ve yeniden dirileceği, Kudüs'ün günahkârlar yüzünden tahrip edileceği nevinden gelecekten haberler verdiği de rivayet edilmiştir. Tebliğ seyahatinin ardından havârileriyle beraber Kudüs'e giden İîsâ, burada Mescidü'l-Aksâ'yı mukaddes olmayan şeylerden temizlemiş, cüzzamlı ve felçli hastaları iyileştirmiş, kör birinin görmesini sağlamış, hatta ölen birini diriltmiştir. İîsâ'nın Mûsâ şeriatının bozulduğu yönündeki söylemleri, Cumartesi günüyle ilgili kural dışı davranışları ve Kudüs'te kendisine taraftarlar toplamaya başlaması Yahudi otoritelerince tepkiyle karşılanmıştır. Ayrıca Hız. İîsâ'nın, Melekût Devleti (İlahî Mesîh Devleti) hâkimiyetinin yakında kurulacağı mesajı; Kâtiplerin, Ferîsîlerin ve Hirodesîlerin düşmanlığını celbetmesine sebep olmuştur. Zira İlahî devlet hâkimiyeti demek Yahudilerin kurduğu düzenlerinin sonunun gelmesi demektir. Bu yüzden

⁶⁰ Hız. Zekeriyâ'nın oğlu, Meryem'in kuzeni olan Vaftizci Yahyâ (John the Baptist), Ürdün Nehri civarında insanları uyarıp tövbeye davet etmekte, nehrin suyu ile onları vaftiz etmekteydi. Onun faaliyetleri ve söylemlerinden rahatsız olan Kral Herod, Yahyâ'yı tutuklamış ve idam etmiştir.

⁶¹ Matta, 15/21-28; Markos, 7/25-30.

⁶² Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 210.

Yahudiler, Hz. İ̇sâ'nın yaptıklarının kendileri için tehlike oluşturduğu gerekçesiyle onu ortadan kaldırmak için planlar yapmaya başlamışlardı⁶³.

Onun Hıristiyanlık adıyla anılacak dinî tebliğinin toplam süresi üç yıl devam etmiş, Havâriilerden biri olan Yahuda İskariyot'un ihbar etmesi üzerine Hz. İ̇sâ, havâriiyle beraber Fısıh yemeği yediği esnada yapılan baskında tutuklanmıştır⁶⁴. Hz. İ̇sâ'nın sorgulanması sonucunda yaptıklarında bir suç unsuruna rastlanmamış, ancak başkâhinin kendisine: Mesîh olup olmadığı hususundaki sorusuna karşılık, Hz. İ̇sâ'nın açıkça Mesîh olduğunu söylemesi üzerine idamı hak ettiğine karar verilmiştir. Yahudilerin Kudüs Valisi Pilatus'tan onun idamı için onay istemeleri üzerine; Pilatus Hz. İ̇sâ'yı özel olarak sorguya çekmiş, ancak suçsuz olduğunu görüp serbest bırakmak istemiştir. Ne yazık ki halkla karşı karşıya gelmeyi göze alamayan Pilatus; Yahudilerin baskısı karşısında onun çarmıha gerilerek öldürülmesine onay vermiştir⁶⁵. Bunun üzerine yahudiler İ̇sâ'yı Golgota denilen yere götürerek Cuma günü sabahı çarmıha germiş, aynı gün akşam olmadan İ̇sâ çarmıhta ruhunu teslim etmiştir. Ölen İ̇sâ'nın cesedi kabre konulmuş, ancak Pazar günü kabre ziyarete gelen kadınlar mezarın boş olduğunu görmüşlerdir. Daha sonra İ̇sâ şâkirtlerine yeniden dirilmiş bir halde görünmüştür⁶⁶. İ̇sâ dirildikten sonra 45 gün daha yaşamış, havâriilerine telkin ve tavsiyelerde bulunmuş, daha sonra havâriilerini Zeytin Dağı'na götürmüş ve oradan semaya yükseltilmiştir⁶⁷.

---

⁶³ Matta, 4/23; Markos, 3/6; Luka, 5/12-13; Yuhanna, 5/1-47; 11/1-46, 47-53.

⁶⁴ Matta, 26/14-16; Markos, 14/10-12; Luka, 22/3-6.

⁶⁵ Luka, 23/2; Yuhanna, 18/33-38; 19/19.

⁶⁶ Resüllerin İşleri, 1/3, 9/11; Matta, 27/50; 28/9-10, 16-20; Markos, 15/25, 37; Luka, 23/46; 24/36-43, 50-51; Yuhanna 19/30; 20/19-29.

⁶⁷ Yuhanna, 2/13; 6/4; 11/55; Ayrıca bkz. Sarıkçioğlu, *Dinler Tarihi*, s. 207; Ö. Faruk Harman, "İ̇sâ", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, ss. 465-472.

<https://denizbalaban.blogspot.com/2014/11/hristiyanlk-diye-bir-din.html>

İncillerde Hz. İsa'nın tebliğinin ana konusu tam olarak belli değildir. Onun hayatta iken inananları tarafından Yahudiliğe has bir peygamber olarak görüldüğü, ancak ölümünden sonra 50'li yıllardan itibaren güçlenen Pavlusçu Gentile Kilisesi tarafından Mesih olarak ilân edildiği anlaşılmaktadır. Hz. İsa'nın Hz. Yahya hayatta iken beklenen Mesih olarak kabul edildiğine dair bir delil bulunmamaktadır. Hz. İsa'nın tebliğ metoduna bakıldığında Hz. Yahya'nın söylemleriyle arasında bir fark olmadığı, onların misyonları arasındaki ilişkiye bakıldığında Hz. İsa'nın tebliğinin Hz. Yahya'nınki gibi islahaya yönelik bir hareket olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Hz. İsa'nın mesajında güçlü bir eskatolojik (evrenin sona ereceği) imâ vardır. Tanrı Krallığı (Melekût Devleti)'nin kurulacağı zamanın gelmiş olduğu inancı, onun tebliğinin önemli bir parçasını

teşkil etmektedir⁶⁸. Bununla birlikte Hz. İsa'nın mesajının yalnızca Tanrı Krallığı'nın kuruluş müjdesiyle sınırlı olmayıp, aynı zamanda Yahudi şeriatının revize edilmesini öngören yeni akîdelerin kabulünü de kapsamaktadır. Ancak Pavlusçu Kilise'nin geleneksel yorumu, Hz. İsa'nın beklenen Mesih olduğu yönündedir. Onlara göre Mesihî nitelikteki Hz. İsa'nın öğretisi, Yahudiliğin revizyonundan ibaret olmayıp daha evrensel bir olguyu, Tanrı Krallığı olan İlahî Devlet'i gündeme getirmektedir.

İlk Hıristiyanların örgütlenme biçimi, mahiyeti ve mensuplarının sayısı hakkındaki bilgiler İncillerde yer alan kayıtlara dayanmaktadır. Buna göre ilk inananlar topluluğunun idarecileri "on ikiler" adını alan havâriiler grubudur. İlk Hıristiyanlar, Mesihî beklenti içerisinde olan fakir kişilerdir⁶⁹. İncillerin ilk inananların sayısı hakkında verdiği binli rakamlar ise inanç güdüsüyle yazılmıştır denilebilir. Gerek Resullerin İşleri gerekse Yeni Ahid'deki mektuplardan edinilen bilgiler, havâriiler döneminin Pavlus öncesi ve Pavlusçu dönem şeklinde ikiye ayrılmasını gerekli kılmaktadır. Pavlus öncesi dönemde yeni hareketin merkezinin Kudüs olduğu, Resullerin İşleri'nin ilk bölümlerinde ve Pavlus'un mektuplarında yer almaktadır.

Kutsal metinlerde yer alan bilgilere göre: Hz. İsa'nın göğe yükselişinden kısa bir süre sonra, Yahudilerin Fısh Bayramı'ndan 50 gün sonra kutlanılan, Hıristiyanların Pentikost Bayramı⁷⁰ adını verdikleri günde; Kutsal Ruh rüzgâr sesiyle gelmiş, ateşten diller şeklinde Hz. İsa'ya inananların her birinin üzerine inmiş ve onlar bu tanrısal ruhun kendilerine verdiği ilhamla farklı dillerde konuşmaya başlamışlardır. O gün havarilerin önderi konumunda olan Petrus, hac için dünyanın farklı bölgelerinden Kudüs'e gelmiş olan Yahudilere tebliğde bulunmuş ve İsa'nın beklenen Mesih olduğunu, Yahudilerin onu çarmıha gerdirdiğini, ancak Tanrı'nın onu yeniden dirilttiğini vaaz etmiştir. Petrus'un bu vaazından etkilenen üç bin kadar Yahudi o gün Hz. İsa'ya iman etmiştir. İşte o gün, daha sonra Hıristiyanlığın kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir⁷¹.

⁶⁸ Markos, 1/15; Yuhanna, 4/19.

⁶⁹ Matta, 28/1; Markos, 16/1; Luka, 24/1; Yuhanna, 20/1.

⁷⁰ İsa Mesih'in göğe yükselişinden önce öğrencilerine vaat ettiği Kutsal Ruh'un imanlıların üzerine indiği gün olarak kabul edilen Pentikost, Katolik ve Ortodoks Kiliselerinde bayram günü olarak kutlanmaktadır.

⁷¹ Resullerin İşleri, 2/2-40.

Hız. İsa'ya ilk inananlar onun öğretisinde Yahudilik'ten başka bir dinin ortaya çıkacağını düşünmemişlerdi. Hız. İsa'nın ölümünden sonra dağılan şakirtler tekrar bir araya gelerek, dinî hayat olarak Yahudi şeriatını sürdürmüşlerdir. Bir başka ifadeyle ilk Hıristiyanlar, örgütlenme biçiminde kendilerine has birtakım özelliklere sahip olmakla birlikte, inanç açısından değerlendirildiğinde Yahudiliğin dışına çıkmamışlardır diyebiliriz. Bu dönemde Havârililer herhangi bir Hıristiyan Kilisesi kurmuş değildir. Onlar Markos'un evinde gizlice toplanmakta, komünyonu burada kutlamakta, günlük ibadetlerini ise sinagogda yapmaktaydılar. Onları diğer Yahudilerden ayıran temel unsur ise Hız. İsa'nın Mesîh olduğu inancıdır. Öte taraftan bu cemaate karşı Yahudilerin ve Romalıların husumetle baktıklarını da söylememiz gerekir.

Helenistik eğilimli Pavlusçu Hıristiyanlık, Gentile topraklarında hızla yayılırken, Kudüs'te Yahudi kökenli Hıristiyan cemaat misyon faaliyetlerini sürdürmekteydi. Bunlar Pazar gününü "Rab Günü" olarak kabul ediyor, o gün Hız. İsa'nın gökten inerek yeniden aralarına katılacağını ve kendilerine vaat ettiği Melekût Devleti'ni kuracağını bekliyorlardı⁷². Bu cemaatin başında, İncillerde Hız. İsa'nın kardeşi olarak geçen Yakup bulunuyordu⁷³. Yakub liderliğindeki Yahudi-Hıristiyanlar 57 yılında Yahudilerin Romalıları karşı başlattığı isyana ve 66'da Romalıları Yahudiler arasında patlak veren savaşa katılmamışlardı. Kudüs'ün 70 yılında Romalı Titus tarafından tahrip edilmesinden kısa bir müddet önce Yakup, Yahudiler tarafından şehit edilmiş⁷⁴ ve bunun üzerine ona bağlı Hıristiyanlar korku içinde Kudüs'ü terk ederek 66 veya 67 yılında Ürdün'deki Pella kentine çekilmişlerdi. Havârililerin son dönemlerinde birçok gruba bölünen bu cemaat, Ebionitler (fakirler) adı altında yaklaşık VI. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. Burada hemen şunu belirtelim ki; Ebionitlerin elindeki inciller, Kanonik İncillerden oldukça farklıdır ve erken Hıristiyanlık düşüncesini yansıtmaktadır. Kilisenin uydurma ilân edip reddettiği pek çok geleneğin içinde Ebionitlerin derin izleri vardır diyebiliriz⁷⁵.

⁷² İlahî devlet beklentisi içerisine giren ilk Hıristiyanlar, tarlalarını, işlerini bırakmış, mallarını satıp dağıtmış, çöle ve kırsal alanlara çekilip münzevi bir hayat sürmeye başlamışlardır. Bkz. Sarıkçioğlu, *Dinler Tarihi*, s. 211-212.

⁷³ Matta, 13/55; Markos, 6/3; Hans J. Schoeps, *Yahudi Hıristiyanlığı*, çev. Ekrem Sarıkçioğlu, İz Yay., İstanbul 2012.

⁷⁴ Rivayete göre Ya'kûb, 62/63 veya 66 yılında Saddukîler tarafından kanunu çiğneme suçlamasıyla mahkemeye çıkarılmış, suçlu kabul edilen Ya'kûb taşlanarak öldürülmüştür. Bkz. Schoeps, s. 38.

⁷⁵ Schoeps, 28-30.

XIII. yy. Kril alfabesiyle yazılmış Kitâb-ı Mukaddes nüshasından bir bölüm.

Evangelium Dobromiri, Skopje 1973, s. 94-95.

2) Pavlusçu Hıristiyanlık Dönemi

İbrânîce Saul, Grekçe Paulos adıyla bilinen Tarsuslu Pavlus, tahminen M.Ö. 6. yılda Kilikya'nın Tarsus şehrinde, Yahudi inancına sahip Benjamin kabilesinin bir mensubu olarak dünyaya gelmiştir. Ailesinin önceden Celile (Giscala)'de yaşadığı, sonradan Tarsus'a yerleştiği ve burada çadır imalâtçısı veya dericilik mesleğini icra ettiği bilgileri Resullerin İşleri'nde yer almaktadır⁷⁶. O, çocuk yaşlardan itibaren grekçeyi öğrenmiş, Kudüs'e giderek Ferisî din bilginlerinden hahamlık eğitimi almış, daha sonra yaşadığı coğrafyadaki

⁷⁶ Resullerin İşleri, 7/8, 8/1.

Helenistik kültürün ve sır dinlerinin tüm öğelerine hâkim olmuştur⁷⁷. Bir Roma vatandaşı olma unvanının avantajını iyi değerlendiren Pavlus, başlangıçta Hıristiyanlara zulmeden bir pozisyonda iken Şam yolculuğu esnasında gördüğü bir rü'yette (vizyon)⁷⁸ Hz. İsa ile konuşmuş ve ardından bu dini benimsemiştir⁷⁹. Ancak onun Hz. İsa'yı bizzat gördüğüne ve onunla konuştuğuna dair bugüne kadar hiçbir delil ortaya konulamamıştır.

Vizyon olayından sonra Pavlus, Şam'a giderek burada Hz. İsa'nın öğrencilerinden Hananya tarafından vaftiz edilmiştir⁸⁰. O, Hıristiyan olduktan bir süre sonra Arabistan'a gitmiş, üç yıl sonra Arabistan dönüşünde havâri Barnabas ile birlikte Kudüs'e gelmiş ve önce Havâri Petrus (Simun Petrus) ile ardından da Hz. İsa'nın kardeşi Yakup'la tanışıp görüşmüştür⁸¹. Onun bu dine girişinden önce, her ne kadar Hz. İsa'nın mesajı Filistin dışına yayılmaya başlanmışsa da Hıristiyanlığı Gentile coğrafyasında yayan asıl kişi Pavlus olmuştur. Pavlus, bu yeni dine girdikten sonra yalnızca mesîhî bir umutla yetinmemiş, Yahudi şeriatından kopardığı bu dini, evrensel bir mesaj çerçevesinde yeniden yorumlayıp yaymıştır.

---

⁷⁷ Ölümünden sonra ebedî hayatı kurtuluş olarak gören sır tarikatları hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, "Sır Dinleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı 8, Erzurum 1988, ss. 223-225.

⁷⁸ Resüllerin İşleri, 9:3-9; 26: 14-18.

⁷⁹ Zafer Duygu, *İsa, Pavlus, İnciller*, Düşün Yay., İstanbul 2018, s. 309 vd.; Pavlus hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. T.R. Glover, *Paul of Tarsus*, George H. Duran Company, New York 1925; Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004 .

⁸⁰ Luka İncili'nde yer alan vizyon olayına göre; "...Pavlus kadın-erkek Hıristiyanları toplamış Kudüs'e götürürken Şam'a yaklaştığı sırada gökten gelen bir ışık çevresini aydınlattı. Yere yıkılan Saul, bir sesin kendisine, Saul, Saul, neden bana zulmediyorsun? dediğini işitti. Saul, Ey efendim, sen kimsin? dedi. Ben, senin zulmettiğin İsa'yım diye cevap geldi. Haydi kalk ve kente gir, ne yapman gerektiği sana bildirilecek. Saul yerden kalktı, ama gözlerini açtığı anda hiçbir şey göremiyordu. Sonra kendisini elinden tutup Şam'a götürdüler. Üç gün boyunca gözleri görmeyen Saul hiçbir şey yiyip içmedi. Şam'da Hananya isimli bir İsa öğrencisi onun gözlerini açtı ve onu vaftiz etti..." bkz. Resüllerin İşleri, 9/10-19.

⁸¹ Korintlulara Birinci Mektup, 15/3-8; Galatyalılara Mektup, 1/17.

Hıristiyanlıkta vaftiz sakramenti

Pavlus'un Hıristiyanlığı seçmesinin arkasındaki sebep hala tam olarak aydınlanmış değildir. Onun Hıristiyanlığa girişi kilise tarihinde bir dönüm noktasıdır. Zira Pavlus'un Hıristiyan olması, kilise tarafından ilâhî planın bir parçası olarak yorumlanmış, mitolojik anlatımlarla karmaşık bir hal almıştır. Pavlus'un kurduğu ve günümüze kadar onun çizgisinde varlığını yürüten kilise; Pavlus'un evrenselci mesajını benimsemiş, onun Hıristiyanlığı İsrâiloğullarına has bir din olmaktan çıkarıp, evrensel mesajı olan bir dine çevirmesini tasvip etmiştir. Pavlus'un doktriniyle ilgili temel görüşler, özellikle ona ait olduğu ileri sürülen otantik mektuplarda yer almaktadır. Pavlus'a İncil külliyyatında yer alan mektuplardan başka mektuplar da isnat edilmiştir⁸².

Hıristiyanlığı kabul edişinden sonra Pavlus'un üzerinde durduğu iki temel konu vardır: Yahudi geleneğinin ilgası ve İsa'nın mesîhliği. O, mesîhlik inancını kabul ederek evrenselci bir doktrini benimsemiştir. Yahudi şeriatının yerine, Tanrı'nın yüceliği ve herkese ulaşabileceği kavramını koyarak evrensel mesajını yaymaya başlamıştır. Hıristiyanlığın Gentile topraklarında hızla yayılmasına vesile olan teolojik doktrin bu olmuştur. Bu tarihten sonra Hıristiyanlık hem coğrafya hem de doktrin olarak Filistin sınırlarının dışına taşmıştır. Pavlus adetâ tekeline aldığı bu dini kolayca yayabilmek için Hz. İsa'nın mesajını iletirken her

⁸² Demirci, "Hıristiyanlık", s. 332.

türlü tavizi vermekten ve her topluluğun kabul edebileceği bir dili kullanmaktan çekinmemiştir. Nitekim Korintoslulara yazdığı mektubunda: Daha çok kişiyi kazanabilmek için herkesin kölesi olduğunu, Yahudilerin yanında Yahudi gibi, Şeriatçıların yanında şeriatçı gibi, kanundışı insanların yanında kanundışı biriymiş gibi davrandığını, bunları da müjde uğruna yaptığını itiraf etmektedir⁸³.

Pavlus'un yeni öğretiyi vazetmek üzere en az üç yolculuk yaptığı bilinmektedir. O, Roma vatandaşı olmanın avantajını kullanarak ilk misyonerlik faaliyetine yaklaşık 47-48 yıllarında Kıbrıs'tan başlamış, ardından Anadolu'da çeşitli yerleri dolaşarak oradan Kudüs'e gitmiştir. 49-52 yılları arasında ikinci misyonerlik faaliyetinde; Suriye'deki kiliselerden başlayarak Anadolu, Makedonya ve Yunanistan'daki kiliseleri içine alacak şekilde seyahatine devam etmiş ve sonrasında Antakya'ya geri dönmüştür. Tahminen 52'de başlayıp 57'de sona eren üçüncü seyahatini ise özellikle Efes'e ve Balkan ülkelerine yapmıştır. Bu seyahatlerinin ardından yaşlanan ve yorgun düşen Pavlus; Romalılara, Korintoslulara, Galatyalılara, Filipililere, Koloselilere, Selâniklilere ve Filemon'a çeşitli mektuplar yazmıştır. Gönderdiği mektuplarını Grekçe yazan Pavlus, Kudüs'teki vaazlarında ise bazen Arâmîce'yi kullanmıştır⁸⁴. Pavlus, Gentileleri Mûsâ şeriatından muaf tutması münasebetiyle Kudüs Yahudileri ve havâriiler tarafından suçlanmış, Kudüs'e geldiğinde burada Yahudi kökenli Hıristiyanlar tarafından linç edilmekten Romalı askerler sayesinde kurtulmuştur. 60'lı yıllara gelindiğinde ise mahkemeye intikal eden davasıyla ilgili olarak Roma vatandaşı olduğu için Roma'ya götürülüp yargılanmıştır⁸⁵. Onun 67 yılında Roma'da öldürüldüğü rivayet edilmektedir.

Hıristiyanlığa farklı bir bakış açısı getirirken kullandığı söylemlere kısaca değinecek olursak, Pavlus: "Yaratıcı Tanrı'nın kâinatın yönetimini oğluna bıraktığını, Oğul'un da bazı şeyleri yaratma yetkisine sahip olduğunu"⁸⁶, beşeriyetin atası Âdem'in Tanrı'ya itaatsizlik ederek aslî günahı işleyip cennetten kovulduğunu⁸⁷, Tanrı'nın bu günaha karşı oğlunu haça gerdirdiğini,

---

⁸³ Korintoslulara Birinci Mektup, 9/19-23.

⁸⁴ Geniş bilgi için bkz. Eduart Caka, *Pavlus'un Mektupları*, Uludağ Üni. SBE, (Basılmamış Y. L. Tezi), Bursa 2009.

⁸⁵ Resüllerin İşleri, 21/27-39, 22-23/1-11, 27/1-26, 28/1-30.

⁸⁶ Romalılara Mektup, 9/19.

⁸⁷ Galyalılara Mektup, 4/4.

sonra onu diriltip kendi katında denk bir yere koyduğunu⁸⁸, elçilerin evlenmelerinin yasak olduğunu ve Tanrı'nın ilk antlaşmayı (Ahd-i Atîk) İsrailoğulları, ikinci antlaşmayı (Ahd-i Cedîd) ise Kilise ile yaptığını, dolayısıyla İsa'nın bedeni olan kiliseye itaatin şart olduğunu" iddia etmiştir⁸⁹.

Hz. İsa'dan sonra Hıristiyanlık, Pavlus'un çabalarıyla Yahudi olmayanlar arasında hızla yayılmaya başlayınca; Yahudi menşeli Hıristiyanlarla putperest menşeli Hıristiyanlar şeklinde iki ayrı grubun oluşmasına sebep olmuştur. Yahudi menşeli Hıristiyanlar tabiri, özellikle Kudüs ve Filistin'de yaşayan Hıristiyanlar ile diasporada yaşayan Yahudi ırkından gelen Hıristiyanları ifade etmekteydi. Bunlar, Hz. İsa'nın mesajını benimseyen ve onun İsrail Krallığı'nı tesis için Mesih olarak yeniden gelmesini bekleyen, ona ulûhiyyet atfetmeyen, Tevrat'ı kabul edip Yahudi şeriatı üzere yaşayan Hıristiyanlardı. Putperest menşeli Hıristiyanlar tabiri ise Yahudilerin dışında başka ırk ve putperest dinlere mensupken Hıristiyan olanları ifade etmekteydi. Liderliğini Pavlus'un yaptığı bu hareketin mensupları, Kudüs Havâriiler Konsili kararlarıyla bazı kuralların dışında kurban kesmemek ve sünnet olmamak gibi birtakım Yahudi şeriatından muaf tutulmuşlardır⁹⁰.

Pavlusçular; Kominyon olarak adlandırılan son akşam yemeğindeki ekmeği İsa'nın eti, şarabı ise onun kanı olarak kabul etmiş, onu Tanrı'nın biricik oğlu olarak kutsamış ve onun ilk insan Hz. Âdem'in işlediği günaha keffaret olarak, insanlığın kurtuluşu için çarmıhta eza çektiğinin iddia etmiş, dinî helal ve haramlardan ziyade gerçek kurtuluşun İsa'ya iman ile mümkün olacağını savunmuşlardır⁹¹.

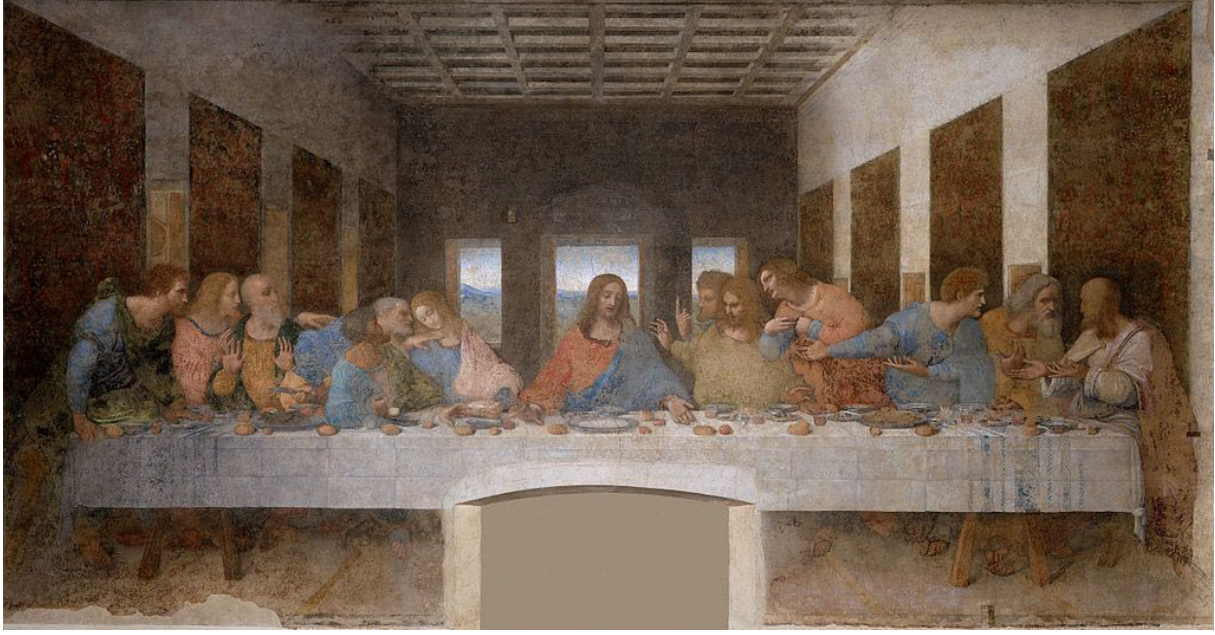
---

⁸⁸ Korintlulara Mektup, 4/14; Selaniklilere Mektup, 1/10; Galatyalılara Mektup, 1/12.

⁸⁹ Galatyalılara Mektup, 1/17; Resüllerin İşleri, 7/54-60.

⁹⁰ Duygu, *İsa, Pavlus, İnciller*, s. 225; Yıldırım, *Hıristiyanlık*, s. 50-52.

⁹¹ Bilal Doğan, *Hıristiyanlık'ta Asli Günah Doktrini*, Uludağ Üni., SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 2008, s. 33 vd.

Son Akşam Yemeği (Kominyon)
V. yüzyılda Milano'da Leonardo da Vinci tarafından yapılmış bir fresk.

Hıristiyan âleminin büyük bir çoğunluğu ibadet mekânı olarak kilise denilen mimari mekânları kullanmaktadır. Grekçe; Ekklesia, İbrânîce; Kahal (Sinagog), Ârâmîce; Kehala, Kenista olarak kullanılan kilise kelimesi; ibadetlerin yapılacağı yeri ve dinî cemaati belirtmektedir⁹². Hıristiyanlığa göre kilise, bir bina değil o bina içerisinde Mesîh'e inananlar topluluğudur. Bu anlayış Yeni Ahid'de yer alan imanlılar topluluğunun Mesîh'in bedeni olarak tanımlanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Buna göre Mesîh, bu topluluğun başı, bütün imanlılar da ırkları ne olursa olsun onun bedeninde birleşmiştir. Dolayısıyla kilise İsa'nın bedenidir ve bütün insanlar günahlı oldukları için, ancak kilise sayesinde bu günahlardan arınıp gerçek kurtuluşa erebilirler⁹³.

3) Hıristiyanlığın Yasaklı Dönemi (I -IV. Yüzyıl)

Pavlus'un liderliğini yaptığı Gentile Hıristiyanlığı, I. yüzyılın ortalarından itibaren Suriye ve Anadolu'da fakir köylüler ve köleler arasında hızla yayılmaya başladı. Bunun ana sebebi, Hıristiyanlık'taki kurtuluş doktrininin ezilen bu

⁹² Resüllerin İşleri, 11/26; Romalılar'a Mektup, 16/5; 12/5; Korintoslular'a Birinci Mektup, 11/18; 14/4, 5, 19, 28, 34, 35; Koloselilere Mektup, 4/15.

⁹³ Matta, 6/5-15; Luka, 18/1; Yuhanna, 4/23-24.

sınıfların ilgisini çekmesiydi. Doğu'nun sır dinleri, yeniden dirilen İsa motifini kullanan Hıristiyanlığın benimsenmesini kolaylaştırmıştı. Filistin, Mısır ve Anadolu'dan sonra Hıristiyanlık, asıl gelişmesini Avrupa coğrafyasında yaşamaktaydı. Avrupa'daki halklar arasında üst sınıflardan Hıristiyanlığı kabul edenler, Roma vatandaşı olma avantajlarını kullanarak yeni dinin yayılmasında öncü roller üstleniyorlardı. Roma İmparatorluğu'nun bünyesinde barındırdığı tüm dinlere karşı toleranslı davranması, bu yeni dinin hızla yayılmasına imkân sağlıyordu. Ancak bir süre sonra Hıristiyanlığın Kuzey Afrika'dan Anadolu ve Avrupa'ya yayılarak evrensel bir hal alması, müntesiplerinin yakında Melekût Devlet (İsa'nın yeryüzündeki hâkimiyeti olan İlâhi Devlet) kurulacağı ve tüm sistemlerin yıkılacağı şeklindeki söylemleri, Romalı yöneticileri endişeye sevk etmeye başlamıştı⁹⁴.

Yaygın olarak kabul edilmeye başlandığı dönemden itibaren kardeşlik ve eşitlik söylemiyle ortaya çıkan Hıristiyanlık, artık Roma İmparatorluğu'nun sosyal yapısını sarsmaya başlamıştı. Elbetteki bu durumda kiliseye karşı imparatorların şiddete başvurmaları kaçınılmaz hale gelmişti. I. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Roma'nın baskısına maruz kalan Hıristiyanlar, ilk b zulmü İmparator Neron (54-68)'un tahtta bulunduğu süre içerisinde gördüler. Neron Roma'da çıkan büyük yangının suçunu Hıristiyanlara yükledi. Roma Kilisesi'nin kurucu papası olarak kabul edilen Petrus'u idam ettirdi. Ancak Neron ile başlayan nefret ve zulüm kampanyaları, Hıristiyanlığa olan ilgiyi daha da arttırdı. Hıristiyanlık, Neron döneminden itibaren örgütlü bir hareket haline dönüşmeye başladı⁹⁵. 70 yılında Kudüs'ü yakıp yıkan General Titus Flavius Domitianus (79-81), Roma tahtına oturur oturmaz, Yahudilere ve Hıristiyanlara karşı geniş çaplı bir yok etme operasyonuna girişti⁹⁶.

Daha sonra İmparator olan Trajan (Marcus Ulpius Traianus: 98-117) ve onun halefleri de Hıristiyanlığı yok etmek için bir takım önlemler aldılar. Bu önlemler arasında; kilise babalarının tutuklanması, kiliselerin yıkılıp mallarının müsadere edilmesi, Hıristiyanlığı kabul eden askerlerin Ermenistan'a sürülmesi

⁹⁴ *New Catholic Encyclopedia*, s. 653-654.

⁹⁵ Geniş bilgi için bkz. Bernard William Henderson, *The Life and Principate of the Emperor Nero*, J.A.B. Lippincot Company, London 1903.

⁹⁶ Yeni Ahid'deki Vahiy Kitabı'nın bu dönemdeki Hıristiyanları teselliye yönelik bir mesaj olarak yazıldığı kabul edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. T.G. Tucker, *Life in the Roman World of Nero and St. Paul*, Cambridge 2009.

ve on binlerce Hıristiyan'ın toplu katliamlara maruz bırakılmasını sayabiliriz⁹⁷. İmparator Marcus Aurelius (161-180) dönemine gelindiğinde, devlet politikasını destekleyen putperestlerin de Hıristiyanlara karşı saldırı girişiminde bulduklarını görmekteyiz. Zira onlar her türlü hastalık, musibet ve kıtlığın müsebbibi olarak Hıristiyanları görüyor ve bu dinin ortadan kaldırılması gerektiğine inanıyorlardı. İmparator Septimius Severus (193-211)'un sünnet olmayı ve Hıristiyanlığı resmen yasaklaması üzere, bu dinin müntesipleri yer altına inerek dinlerini gizlice yaşamaya devam ettiler. 249 yılında Roma imparatoru olan Decius, resmî devlet kültünü güçlendirmek amacıyla bütün Hıristiyanlardan imparator adına kurban sunmalarını istedi. Decius, 250 yılında Hıristiyanlığı kökünden kazımak üzere, "libellus" adlı bir ferman yayımlayarak bu dinin mensuplarını zorla putperest dinlerine döndürmeye çalıştı. Bu dönemde Roma Piskoposu Fabian öldürülünce (236-250), Hıristiyanlar korku içinde putperest olmak veya öyle görünmek zorunda kaldılar⁹⁸.

Bütün bu gelişmelere rağmen Hıristiyanlık IV. yüzyıla kadar yer altı hareketi olma özelliğini sürdürdü. 284-305 yılları arasında imparatorluk yapan Diocletianus, devlet sisteminde bir takım değişiklikler yaparak başkentini Nicomedia (İzmit)'ya taşıdı. Ardından seleflerinin Hıristiyanlara karşı baskıcı politikasını sürdürdü ve 303 yılında dört ayrı ferman yayımladı. Bu fermanlardan ilki kiliseleri ve kutsal yazıları, diğerleri din adamlarını ve bu dine intisap eden herkesin kontrol altına alınmasını temin edecek emirleri içeriyordu. Bu fermanlarda; kiliselerin yıkılması, kutsal kitapların yakılması, Hıristiyan memurların ve askerlerin ihraç edilmesi, herkesin putperest mabetlerinde kurban kesme zorunluluğuna tâbitutulması gibi yaptırımlar yer alıyordu⁹⁹. Diocletianus'tan sonra tahta geçen Galerius (305-306), döneminde son defa şiddetli zulümlere mâruz kalan Hıristiyanlar, Galerius'tan sonra

---

⁹⁷ Bu dönemde Hıristiyanlara yapılan zulmün daha iyi anlaşılması hususunda: Antakya Patriği Mor İgnatius Nuranî'nin tutuklanarak Roma arenasında on binlerce kişinin önünde arslanlara parçalatılmasını örnek olarak verebiliriz. Geniş bilgi için bkz. Ignatios Yakup III, *Tarihu'l-Kenisetü's-Süryaniyyetü'l-Antakiyye*, C. I, Beyrut 1953, s. 114 vd.; Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 37-38.

⁹⁸ Charles Harold Dood, *The History of Christianity from the Death of St. Paul to the Reign of Constantine*, London 1929, s. 475-477.

⁹⁹ Georg, Ostrogorsky *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, 5. Baskı, TTK, Ankara 1999, s. 30-32.

imparator olan I. Constantinus (Gaius Flavius Valerius Aurelius Constantius: 306-337) ile birlikte rahatlama dönemine girmeye başladılar¹⁰⁰.

Hıristiyanlığı devlet himayesine alan ilk Roma İmparatoru I. Constantinus (Büyük Konstantin) olmuştur. 306'da imparator ilân edilen Constantinus, imparatorluğun Doğu coğrafyasında ekseriyete sahip olan Hıristiyan müntesipleri ile mücadele etmenin devlete zarardan başka bir şey getirmediğini görmüştü. 312 yılında Batı'daki rakibi Maxentius'u yenerek iktidarını sağlamlaştıran Constantinus, daha sonra 313 yılında ortak imparator olan Licinius ile bir araya gelerek meşhur Milano Fermanı'nı yayımladı. Bu fermanın ardından Roma topraklarında yaşayan tüm inançlara hürriyet tanındı ve kilise ile devletin çatışmasına bir son verilerek, o güne kadar kilisenin müsadere edilen tüm malları iade edilmiş oldu. Ayrıca kiliselere vakıf kurma hakkı tanındığı gibi ruhbanlar da askerlikten ve vergilerden muaf tutuldu¹⁰¹.

Constantinus'un Hıristiyanlığa karşı müsamaha göstermesinin sebebi, Kaysâriyyeli Eusebius'tan sadır olan bir rivayete göre, onun 312'de Maxentius ile Milvian Köprüsü'nde yaptığı savaştan önce gördüğü bir rüyada gizlidir. Rüyasında İsa kendisine bu savaştan galip çıkacağını müjdelemiştir¹⁰². Bu rivayeti bir anekdot olarak ele almamız gerekirse; Roma İmparatoru olarak mutlak iktidarını ilân eden Constantinus'un, hâkimiyeti altındaki topraklarda hızla yayılan ve güçlü bir hale gelen Hıristiyan nüfusu, siyasî hedefleri için kullanma niyeti taşıdığını gözönünde bulundurmamız gerekir. Çünkü IV. yüzyılda Güney Avrupa'nın, Anadolu'nun ve Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmı Hıristiyan olmuş, bu yüzyıldan itibaren Hunların baskısı üzerine kuzeyden güneye doğru inmeye başlayan Germen kavimlerin tehdidi, imparatorluğu sarsmaya başlamıştı. İşte tam bu noktada imparator, putperestliğe savaş açan Hıristiyanlığın önemini seleflerinden daha iyi kavramıştır diyebiliriz¹⁰³.

İmparator Constantinus, bu gelişmelerin ardından ülkesinde Hıristiyanlığın yayılmasının önünü açmış, imparatorluğun Doğu sınırını teşkil

¹⁰⁰ Zafer Duygu, *Nikomedeia ve Hıristiyanlık*, İstanbul 2018, s. 44-45, 51 vd.; Dood, s. 477-479.

¹⁰¹ Geniş bilgi için bkz. Davies, John G., *The Early Christian Church*, Weidenfeld&Nicolson, London 1965; Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 75-81.

¹⁰² Richard E. Rubenstein, *İsa Nasıl Tanrı Oldu?*, Çev. Cem Demirkan, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 55.

¹⁰³ Ostrogorsky, s. 32 vd.; Duygu, *Nikomedeia ve Hıristiyanlık*, s. 50, 62-80.

eden Ermeniler arasında Aziz Gregorius'un sürdürdüğü faaliyetlerle Hıristiyan nüfusu hızla artmış, Ermeni Kralı Tridates Hıristiyanlığı kabul eden ilk kral olmuştur¹⁰⁴. İmparatorun Hıristiyanlığı himayesine alması ile birlikte Doğu'dan gelen tehdit bir müddet için ertelenmiş, Batı topraklarında ise kuzeyden gelen Got istilâları Piskopos Ulfilas'ın (Ö. 381) misyon faaliyetleri sayesinde önlenmiş ve Gotların büyük bir kısmı da Hıristiyan olmuştur¹⁰⁵. Bu gelişmelerden hareketle IV. yüzyılda I. Constantinus'tan başlamak üzere, Roma imparatorlarının Hıristiyanlık ile kendileri için pragmatik bir güç buldukları söylenebilir. Constantinus'tan (Ö. 337) Papa I. Gregorius'a (Ö. 604) kadar geçen süre, Hıristiyanlığın imparatorluk topraklarında hızla yayılmaya başladığı bir dönem olarak genel kabul görmektedir¹⁰⁶.

4) Kristolojik Tartışmalar Dönemi (IV - VI. yüzyıl)

Hz. İsa'nın yaşadığı dönemde, kendisiyle alakalı herhangi bir Tanrı-İnsan söylemi ortaya atılmamıştı. Gerek Yahudiler gerekse kendisine bağlı kimseler ona "üstat" diye hitap etmekteydiler. Ancak Hz. İsa'dan sonra kendisini Gentile Havârisi olarak gören Pavlus, bu dine intisap eden putperest kökenli Gentileleri Mûsâ şeriatından kopartarak yeni bir din geleneği oluşturmuştur. Hz. İsa ile aynı dönemde yaşayan Helenistik bir Yahudi Filozofu olan İskenderiyeli Philo (M.Ö. 20-M.S. 50), "Logos" (Kelâm) doktrinini ileri sürerek; Logos'un Tanrı tarafından ilk yaratılan olduğunu, Tanrı'nın Logos'u insanlarla arasında aracı yaptığını, onu ölümsüz kılarak kâinatın yönetimini ona havale ettiğini ileri sürmüştür. Onun bu doktrini daha sonra İskenderiyeli teoloğların görüşlerinin temelini oluşturmuştur¹⁰⁷.

Kilise içerisindeki ilk hizipleşmeler, Hıristiyanlığın Yahudi menşelilerle (Judéochrétiens), putperest menşeli Gentileler (Judaïsants) arasındaki yorum farklılıklarından doğmuştur. Hıristiyanlığın ilk asrında ve Hz. İsa'dan hemen

¹⁰⁴ Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 35, 1996, ss. 117-154.

¹⁰⁵ Ulfilas, misyon faaliyetleri esnasında Kitâb-ı Mukaddes'i Gotça'ya çevirerek Gotça'yı yazı dili haline getirmiştir.

¹⁰⁶ Allen Brent, *A Political History of Early Christianity*, T&T Clark International, London 2009, s. 277-285.

¹⁰⁷ Dursun Ali Aykıt, *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*, Marmara Üni., SBE, (Doktora Tezi), İstanbul 2010, s. 136 vd.

sonra ortaya çıkan bu ilk ayrılıklar, yeni dine girenlerin Yahudi şeriatına tâbi olup olmaması meselesinden kaynaklanmıştır. İlk Havâriiler Konsili, Yahudilerin dışındaki milletlere mensup olup Hıristiyanlığı kabul edenleri, Pavlus'un isteği doğrultusunda başta sünnet konusu olmak üzere, Yahudi şeriatının bazı kurallarından muaf tutmuştur. Yahudi menşeli Hıristiyanlar ise Mûsâ şeriatının geçersiz kılınmasını kabul etmemiş, kendileri bu şeriata göre yaşamaya devam etmişlerdir. Fakat bunların bir kısmı Yahudi şeriatının sadece Yahudi menşeli Hıristiyanlar için şart ve geçerli olduğunu savunurken, bir kısmı ise putperestlikten dönerek Hıristiyan olanların da şeriatla yükümlü olduğunu ileri sürmüşlerdir¹⁰⁸. Bu cemaat, liderleri Yakup'tan sonra, Hz. İsa'nın mahiyeti konusunda ihtilafa düşerek iki gruba ayrılmış, bir kısmı Hz. İsa'nın kutsal ruh vasıtasıyla bâkire Meryem'den doğduğunu, Ebionitler denilen gelenekçi grup ise Hz. İsa'nın normal bir insan olduğunu ileri sürmüş ve Pavlus'un mektuplarını reddetmişlerdir¹⁰⁹.

II. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkan Hz. İsa'nın tabiatıyla ilgili kristolojik (christologie) tartışmalar giderek artan ihtilâflara sebep olmuş, nihayet IV. yüzyıldan başlayarak kilisenin bütünlüğünü sarsacak önemli bölünmelere yol açmıştır. II. yüzyılda ilk dönemden itibaren Hz. İsa'nın mahiyeti meselesinde; Mesih'in tabiatı ve Baba ile ilişkileri, Oğul'un ulûhiyetiyle Tanrı'nın birliğinin nasıl uzlaştırılacağı formülleri tartışılmaya başlanmıştır. Bu yüzyılda Sinoplu Marcion'un (Ö. 160) görüşleri kilisede ilk bölünmeyi beraberinde getirmiştir. Marcion, biri şeriatın diğeri ise iyiliğin olmak üzere iki Tanrının varlığından bahsetmiş; cezalandırıcı olanın dünyayı yaratan Yahudilerin Demiurg adlı Tanrı'sı olduğunu, iyi Tanrı'nın da İsa'nın bedenine girdiğini iddia etmiş ve Ahd-i Atîk'i reddetmiştir. Marcion bu düalist Tanrı görüşü nedeniyle kiliseden aforoz edilmiş ve kurduğu kilisesi yıkılmıştır¹¹⁰.

Milano Fermanı henüz ilân edilmemişken, Roma topraklarında vuku bulan kilise-devlet çatışmaları arasında, Hıristiyanlar teolojik bir kaosun içine düşmüş, 400 civarında farklı inciller ile birbirinden farklı düşünceye sahip

---

¹⁰⁸ Resüllerin İşleri, 15/28-29.

¹⁰⁹ Schoeps, s. 49-52.

¹¹⁰ Şinasi Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi Ve Demiurg Düşüncesi", *Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: 9, Samsun 1997, ss. 121-165; Sarıkcıoğlu, *Dinler Tarihi*, s. 236-237.

cemaatler ortaya çıkmıştır. II. yüzyıldan başlayarak IV. yüzyıla kadar süregelen bu teolojik tartışmalar, Baba-Oğul-Kutsal Ruh arasındaki ilişki temelinde gerçekleşmiştir. Bu hususları tartışanların başında; ilahi birliği (teslis) savunan Monarşianistler¹¹¹, Hz. İsa'nın beşer olduğunu, sonradan ilahî vasıflarla donatıldığını savunan Dinamik Monarşianistler¹¹², Oğul'un ikince derecede olup Baba'ya tâbi olduğunu savunan Subordianistler¹¹³ ve İsa-Mesih'in vücuduyla Kelâm'ın birleştiğini iddia eden Apollinaristler¹¹⁴, kiliseye göre ilk büyük kristolojik sapkınlıklar olarak ortaya çıkmıştır¹¹⁵.

313 yılında yayınlanan Milano Fermanı'nın ardından her ne kadar kilise ile devlet arasındaki çatışmaya son verilmiş olsa da Hıristiyan teologların kendi aralarındaki tartışmaları, önü alınamaz bir noktaya gelmişti. En büyük tartışma da Alexandria (İskenderiye)'de cereyan ediyordu. Antakya İlahiyat Okulu'ndan mezun olduktan sonra İskenderiye'de bir kilisede papaz olarak görev yapan Arius; "İsa-Mesih, ne Tanrı ile aynı özendir ne de onun oğludur; yalnızca Tanrı ile insanlar arasında bir aracıdır. Tanrı onu kâinattan sonra ilk insan olarak yaratmış ve onu oğul kabul ederek ilahî güçlerle donatmıştır. Dolayısıyla sonradan yaratılan Tanrı olamaz" fikirlerini ileri sürmüştür¹¹⁶. Patrik Aleksandros bu görüşe şiddetle karşı çıkarak Arius'u bu fikirlerinden dolayı aforoz ettiği gibi taraftarlarını da kovuşturmaya tâbi tutmuştu. İskenderiye'deki bu gelişmelerden haberdar olan İmparator I. Constantinus, dinî birliğin bozulması ile devletin siyasî yapısının da bozulabileceğinden endişe ederek, bu soruna köklü bir çözüm bulma arayışına girişti. İlk iş olarak Cordova (Kordoba) Piskoposu Hosius'u İskenderiye'ye göndererek Patrik Aleksandros ile

¹¹¹ Tanrı'nın birliği üzerinde ısrarla duran, Hz. İsa'nın kutsal ruhun müdahalesiyle bâkire Meryem'den mucizevî bir şekilde doğduğunu savunan bu akımın temsilcilerinden Libyalı Sabellius (Ö. 223), Tanrı'nın tek olduğunu, ancak Kutsal-Ruh ve Oğul'da tecelli ettiğini savunmuş, Trinty (Teslis) görüşünü ortaya atmıştır.

¹¹² Bu akımın temsilcisi olan Antakya Patriği Samosatlı (Samsat) Pavlos (Ö. 260), Tanrı ile İsa'nın aynı cevherden olmadığını, adetâ bir akıl-kalp ilişkisi gibi olduklarını, Logos'un Tanrı'nın isteğiyle Oğul'a geçtiğini, ancak çarmıhta ondan ayrıldığını ileri sürmüştür.

¹¹³ Bu akımın temsilcisi olan İskenderiyeli filozof Origen (Ö. 254), Hz. İsa'nın doğmuş olsa da ezeli ve ebedi olduğunu, Tanrı'nın özünden onun biricik oğlu olduğunu ileri sürmüştür. O, teslisi Plotinus'un Güneş Teorisi ile açıklamaya çalışmıştır. Bu teoriye göre Tanrı güneş gibi tektir, İsa onun ısı, Kutsal-Ruh ise onun ışığıdır.

¹¹⁴ Laodicea Piskoposu olan Apollinarius (Ö. 390)'un öğretisinin adı olan Apollinarianizm; İsa'nın tam bir Tanrı olduğunu, Mesih'in vücuduyla Kelâm'ın doğrudan birleşerek onun ruhunun yerini aldığını, dolayısıyla onun tam bir beşer olmadığını ileri füren bir fikir akımıdır.

¹¹⁵ Geniş bilgi için ayrıca bkz. Roger E. Olson, *Hristiyan İlahiyatının Hikâyesi: Gelenek ve Reformun Yirmi Yüzyılı*, çev. Neslihan Orancı, İnkılap Yay., İstanbul 2020.

¹¹⁶ Arius ve fikirleri hakkında geniş bilgi için bkz. Bilal Baş, *Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu, Aryüsçülük Mezhebi*, Marmara Üni. SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999.

Papaz Arius'un arasını düzeltmeye çalıştı. Ancak arzuladığı barış ortamı hiçbir zaman gerçekleşmedi¹¹⁷.

İmparatorun dinî birliği sağlama çabalarının onun iyi bir Hıristiyan olmasından kaynaklandığını söyleyemeyiz. Çünkü Constantinus bu süreçte henüz Hıristiyan olmamıştı ve eski putperest geleneklerine bağlıydı. O, ancak ölümünden kısa bir süre önce 337 yılında vaftiz olarak Hıristiyanlığa dâhil olmuştur¹¹⁸. Teolojik tartışmaların çözümlenemediğini gören İmparator, dinin gücünü kullanmak amacıyla kiliseyi devletin siyasal düzeni içerisine sokmaya ve hiyerarşik sisteme dâhil etmeye karar verdi. Bunun için imparatorluk topraklarında yer alan tüm piskoposları Nicaea (İznik)'ya davet etti.

325 yılında imparatorun başkanlığında toplanan Birinci Ekümenik İznik Konsili'ne imparatorluk coğrafyasından yüzlerce ruhban katıldı. Konsilde ilk olarak İskenderiye Patriği Aleksandros ile İskenderiyeli papaz Arius'un fikirleri masaya yatırıldı. Konsile katılan Aleksandros'un yardımcısı Athaneus'un: "Tanrı ile oğlu İsa'nın aynı cevherden olduğu (Homousius)" tezi kabul edilirken, Arius'un: "İsa'nın Tanrı'nın oğlu olmadığı, sonradan Tanrı tarafından oğul kabul edilerek ilâhi kuvvetlerle donatılmış olduğu..." görüşü reddedildi. Bu aşamadan sonra konsil kararıyla Arius ve taraftarları aforoz edilmiş oldu¹¹⁹. Arius'un görüşlerinin aforoza uğramasının ardından çalışmalarını sürdüren İznik Konsili'nde, ebediyete kadar Hıristiyanlar için amentü¹²⁰ sayılacak teolojik doktrinler belirlendi. Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleri kanonik (ilahî kaynaklı) olarak tasdik edilirken, diğer İnciller sahte (apokrif)¹²¹ sayılarak reddedildi. Hıristiyanlıkla ilgili tüm meseleleri çözdüğünü düşünen imparator,

---

¹¹⁷ Mustafa Baş, "Kıpti Kaynaklarında İznik Konsiline Götüren Süreç ve Arius", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 2, 2015, ss. 89-101.

¹¹⁸ Ostrogorsky, s. 42-44.

¹¹⁹ Geniş bilgi için bkz. Hasan Darcan, *Athanasius ve İsa Anlayışı*, Sakarya Üni., SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya 2014.

¹²⁰ Konsilde kabul edilen İznik İtikatnamesi (amentü) şöyledir: Tanrı birdir, doğmamış, doğrulmamıştır. Görülmez ve sonsuz kudret sahibidir. Oğlu İsa zamanın öncesinde, tüm varlıklardan önce babanın özünden oluşmuştur. İnsanların kurtuluşu için dünyaya inmiş, insan bedenine girerek yaşamış, çile çekip çarmıha gerilip ölmüş, üçüncü gün dirilerek göğe yükselmiş, dünyanın sonuna doğru yeniden gelip insanları yargılayacak olan odur. Her kimki bunlardan farklı konuşursa kilise tarafından aforoz edilmiş olur. Bkz. J.N.D. Kelly, *Early Christian Creeds*, 3. edition, Longman Group, London, 1972, s. 182, 215-216; Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 94-95; Duygu, *Nikomedia ve Hıristiyanlık*, s. 90-91.

¹²¹ İznik Konsili'nde günümüze kadar ulaşan İncil'de yer alan kutsal metinler dışındaki, tüm İnciller ve kutsal yazılar sahte olarak kabul edilmiş, bunlara apokrif (apokryph) metinler adı verilmiştir.

son olarak apostolik kökenli (bir havâri tarafından kurulmuş) Antakya, İskenderiye ve Roma Piskoposluklarını ekümenik (evrensel) ilân etti. Bu aşamanın ardından imparator apostolik kiliselere; ruhban atama, mahkeme kurma, konsil düzenleme yetkisini de bahşetti. Kudüs Kilisesi'ne ise şeref payesi olarak, Antakya Kilisesi'ne bağlı patriklik statüsü verdi¹²².

XV. yüzyılın ilk çeyreğine ait Yuhanna İncili'nden tezhipli bir bölüm.
State Armoury in the Moscow Kremlin, Moskova 1969.

¹²² Turhan Kaçar, "Roma İmparatorluğu'nda Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İznik Örneği", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1, 2002-2003, ss. 1-18; Ostrogorsky, s. 44 vd.; Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 81-98. Duygu, *Nikomedia ve Hıristiyanlık*, s. 80 vd.

Böylece İmparator Constantinus İznik Konsili'nde; kiliseyi devletinin selâmeti açısından önemli bir manevî güç olarak siyasal sisteme dâhil etmek suretiyle Hıristiyanlığın yol haritasını da çizmiş oldu. Onun, Pavlusçu Kilise anlayışına resmî bir statü kazandırmasıyla bu anlayış tarihsel süreçte günümüze kadar şekillenegelmiştir. Ne var ki; İmparator Constantinus'un Hıristiyanlığı İznik Konsili'nde dizayn etme girişimiyle birlikte bu teolojik tartışmalar siyasî bir alana doğru kaymış, dinî ve siyasî çıkarlar yüzyıllar boyu iç içe geçmiştir.

İznik Konsili'nin ardından başta Aryanizm (Ariusçuluk) olmak üzere pek çok ayrılıkçı akımların, kilise ve devlete karşı teolojik ve siyasî tartışmaları alevlendi. İmparator hatasını anlayarak iki yıl sonra Arius'u affetmek zorunda kaldıysa da bu kez İskenderiye Patrikliği'nin tepkisi ile karşılaştı. İlk Hıristiyan imparator olan Constantinus, ülkesinde kilise birliğini sağlayamadan, 326-330 yılları arasında kuruluşunu tamamladığı ve kendi adıyla anılacak olan başkenti Constantinopolis (İstanbul)'te hayata gözlerini yumdu (337)¹²³. Yerine geçen oğlu II. Constantinus (337-340), hem politik hem de felsefî olarak azimli bir Ariusçu idi ve saltanatı boyunca ülkesindeki dinî birliği bu mezhep etrafında sağlamaya çalıştı. Bu dönemde Ariusçu görüş Tuna kıyılarından Suriye'ye kadar geniş bir alanı kaplayan coğrafyada etkili olmaya başlamıştı¹²⁴. Bu aşamadan sonra Hıristiyanlar bir taraftan kendi aralarında teolojik tartışmalarla boğuşurken, bir taraftan da özellikle Batı coğrafyasında putperestler ile mücadeleye devam etmişlerdir.

Ariusçuluğun yükselişe geçtiği ve İznik kararlarının neredeyse unutulmaya yüz tuttuğu bir süreçte, Hıristiyanlık tarihinde uzun yıllar sürecekt büyük tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu dönemin tartışmaları daha ziyade İsa Mesih'in mahiyeti ve teslîs (trinitarisme) üzerinde yoğunlaşıyordu. IV. yüzyılın son çeyreğinde Hıristiyanlığı Roma Devleti'nin resmî dini olarak ilân edecek olan Flavius Theodosius (378-395) imparatorluk tahtına oturdu. 380 yılında vaftiz olup resmen Hıristiyan olan İmparator, başta paganlar olmak üzere İznik itikatnâmesine aykırı gördüğü Ariusçuluk gibi tüm heretik akımlara cephe aldı.

---

¹²³ Rubenstein, s. 99-102.

¹²⁴ Peter Brown, *The World of Late Antiquity*, çev. T. Kaçar, *Geç Antik çağda Roma ve Bizans Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, s. 54-55.

O, imparatorluk topraklarında Hıristiyanlığı homojen bir duruma getirmek için bir dizi girişimlerde bulundu¹²⁵.

İmparator I. Theodosius, 381 yılında teolojik sorunların çözümlenmesi amacıyla başkent Constantinapolis'te, İznik'ten 56 yıl sonra ikinci bir ekümenik konsil daha düzenledi. Bu konsilde İznik itikatnâmesine bir takım eklemeler yapılarak tasdik edildi. İtikatnâmeye aykırı düşen fikirler heretik ilân edildi. Daha sonra Rûhu'l-Kudüs'ün durumu ele alındı. Nikomedia Piskoposu Eusebius'un¹²⁶ "Ulûhiyyetin, Baba-Oğul-Rûhu'l-Kudüs arasında müşahhas olmayan bir varlık olduğu" görüşü kabul edildi. Böylece teslis inancı resmen Hıristiyanlığa yerleştirilmiş oldu. Daha sonra imparator, devletin Doğu ve Batı imparatorlukları şeklindeki yönetim uygulamasına son vererek tek devlet anlayışını yürürlüğe koydu. İmparatorluğun yeni başkenti olarak ilan ettiği Constantinapolis'te bir patriklik kurulmasına karar vererek, başkentini bağlı bulunduğu Hereclea (Marmara Ereğlisi) Metropolitliği'nin Episkoposluğu'ndan kurtarıp, Roma'dan sonra ikinci derecedeki patriklik makamına yükseltti. Ardından Trakya ve Marmara bölgesinin kiliselerini buraya bağladı¹²⁷.

Bu konsilden 11 yıl sonra İmparator I. Theodosius, "tek devlet - tek din" politikası güderek, 392 yılında çıkardığı bir kanunla ülkesinde putperestliği tamamen yasakladı. Putperestliğin cenaze marşı olarak tanımlanan bu yasal düzenlemenin ardından, Roma topraklarındaki putperest mabedleri Hıristiyanların da destekleriyle yıkıldı veya kiliseye dönüştürüldü¹²⁸. Hıristiyanlığın devletin resmî dini olarak ilân edilmesinin ardından, Roma topraklarında sayısız kilise ve manastır açıldı. Bu din merkezlerinde İznik Amentüsü doğrultusunda on binlerce rahip ve rahibe yetiştirilmeye başlandı. Bu süreçte imparatorluğun başkenti olan Constantinapolis seküler bir statü

---

¹²⁵ Turhan Kaçar, "İstanbul Piskoposluğunun Doğuşu Ve Yükselişi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 9-10, ss. 63-85.

¹²⁶ Eusebius (ö. 341), kariyerine Beyrut Piskoposu olarak başlamış, daha sonra imparatorluğun doğu kanadının başkenti olan İznit Piskoposluğu'na terfi etmiştir. O, Antakya İlahiyat Okulu'ndan arkadaşı Arius'u desteklemiş, 325 İznik konsilinde itikada imza attığı halde Arius'un aforoz edilmesini onaylamamıştır. İstanbul'un başkent olmasından sonra buraya Piskopos olarak atanmış ve 337 yılında İmparator Konstantin'i vaftiz etmiştir.

¹²⁷ Ostrogorsky, s. 48-49; Rubenstein, s. 197-200; Mehmet Çelik, *Fener Patrikhânesi'nin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)*, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 24.

¹²⁸ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 111.

kazanırken, buna paralel olarak IV. yüzyıl kilise politikaları imparatorların etrafında şekillenmeye başlamıştır denilebilir.

381 yılındaki I. Constantinopolis Konsili'nin ardından bu kez bambaşka tartışmalar gün yüzüne çıkmaya başladı. Constantinopolis'in patriklik makamına yükseltilmesi, kiliseler hiyerarşisini alt üst ettiği gibi papalığın hiçbir zaman kabul edemeyeceği yeni bir tartışmanın da fitilini ateşlemiş oldu. Roma'nın yanısıra İskenderiye ve Antakya Patrikleri de imparatorun bu kararına karşı seslerini yükseltmeye başladılar¹²⁹.

Kısa bir süre sonra İskenderiye Patriği Cyrillos (Kyrillos: Ö. 444) ile Constantinopolis Patriği Nestorius (Ö. 431)¹³⁰ arasında Îsâ'nın tabiatı meselesi ve Meryem'in durumu büyük bir tartışma konusu olarak ortaya çıktı. Kyrillos, Îsâ'nın Tanrı özünden olduğunu ve Meryem'in Theotokos (Tanrı anası) olduğunu ileri sürerken Nestorius, Îsâ'da ilahî ve beşerî unsurların birbirine karışmadan bulunduğunu ve yeryüzünde iken onda baskın olan unsurun beşeriyet olduğunu, vaftiz olduktan sonra Kelam (Logos)'ın onun üzerine indiğini, haça gerildiğinde ise Kelam'ın ondan ayrıldığını, dolayısıyla Meryem'in de anthropotokos (insan anası) ve Christotokos (beşer olan Îsâ'nın anası)¹³¹ olduğunu savunuyordu¹³². İskenderiye Patriği Kyrillos, Nestorius'un görüşlerini 12 maddelik bir aforozname ile reddettiğini açıkladı.¹³³ Esasen bu fikir ayrılıkları aynı zamanda, Hıristiyanlık içi mezhep çatışmalarına yönelik yeni birtakım gelişmelerin de habercisi olmuştu. Bu görüş ayrılığı ile kilise, Aryanizm'in

---

¹²⁹ Bu konsilin ardından kiliselerdeki yeni sıralama; Roma, İstanbul, İskenderiye ve Antakya şeklinde olmuştur.

¹³⁰ Nestorius, Germanicea'da (Maraş) doğmuş, Antakya İlahiyat Okulu hocalarından Mopsuestialı (Yakapınar) Theodorus'tan dinî eğitim almıştır. 428 yılında İmparator II. Theodosius tarafından başkente davet edilmiş ve 10 Nisan 428'de başkent piskoposluğuna atanmıştır.

¹³¹ Nestorius'un yardımcısı Keşiş Anastas bir Pazar ayininde vaaz vermiş, vaazında: "Meryem Theotokos değildir. Çünkü o bir beşerdir ve doğurduğu da beşerdir. Tanrı'nın bir insandan doğduğunu söylemek küfürdür." Sözleri üzerine tartışmalar alevlenerek sokaklara taşmıştır. Bkz. Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 121.

¹³² Süryani asıllı İstanbul Patriği Nestorius (428-431) Hz. Îsâ'nın tabiatıyla ilgili olarak; Îsâ'da biri beşerî, diğeri ilâhî iki tabiatın bulunduğunu, bunlardan beşerî tabiatın Meryem'den doğduğunu, sonrasında bedenine Logos (Kelam)'un girmesiyle Tanrı olduğunu, dolayısıyla Hz. Meryem'e Theotokos (Tanrı annesi) denilemeyeceğini ileri sürmüştür. Bu düşünceyi kabul edenlere de Patrik Nestorius'a ithafen Nestûrîler denilmiştir. Ancak bu terim V-VI. yüzyılda Nestorius yanlıları için hakaret olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu nedenle son dönem akademik literatürde Nestûrîler ifadesi yerine Theodorosçu Hristiyanlık ya da Theodorosçu Hristiyanlar terimi kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Christie-Murray, s. 60-68.

¹³³ Geniş bilgi için bkz. *The Cambridge History of Christianity*, V, ed. Michael Angold, Cambridge 2008, s. 377-379; Micheau, s. 371-403.

ardından Nestoryanizm olarak bilinen fikir akımı yüzünden yeni bir karışıklık içerisine girmişti.

Eski Mısır dininde Theotokos unvanlı Osiris ile Meryem'in benzerliği
<https://www.sanatinjolculugu.com/paganizm-ve-hristiyanlik/>

Meryem'in durumu ile alakalı fikir ayrılıkları çok fazla büyümeden, 431 yılında toplanan I. Ephesus (Efes) Konsili'nde çözüme kavuşturuldu. Bu konsilde İskenderiye Patriği Kyrillos'un çabalarıyla Meryem'in "Theotokos" olduğuna karar verildi ve bu konudaki tartışmalara son nokta konuldu¹³⁴. Ayrıca bu konsilde İskenderiye'nin ısrarla savunduğu; İsa'nın tek tabiatlı (mia+physis= miafizit) olduğu fikri de kabul edildi. Bu konsilden çıkan en önemli sonuç; Hz. İsa'nın insanî yönünün yok sayılıp tamamen tanrılaştırılması olmuştu. Bu gelişmelerin ardından doğal olarak Nestorius'un Hz. İsa'nın çift tabiatlı (dyo+physis= Diofizit) olduğu fikri, kendisiyle beraber kiliseden aforoz edilmiş

¹³⁴ Oğlu İsa'ya gebeliği mucizevi bir şekilde gerçekleşse de Hıristiyanlar, Meryem'in Tanrı zevcesi olduğunu düşünmemişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Aydın, "Hıristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış", *Bellekten*, C. LIV, S. 209, 1990, ss. 365-379; Ömer Faruk Harman, "Meryem", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, ss. 236-242.

oldu. I. Efes Konsili'nde ayrıca, Kudüs Patrikliği'ne bağımsız bir statü verilirken, Kıbrıs Episkoposluğu'na da kendi rûhanîlerini atama yetkisi verildi¹³⁵.

İskenderiye Patriği Kyrillos, rakibi Nestorius'u saf dışı bıraktıktan sonra elindeki fırsatı iyi değerlendirerek, Constantinapolis Patrikliği'ne kendisine yakın Miafizit görüşe sahip Maximyanus'u atamak suretiyle konsile damgasını vurmuş oldu. Bu hareketiyle o, hiyerarşik olarak kendisinden üst makamda bulunan Constantinapolis Patrikliği'ni İskenderiye Patrikliği'ne tâbi hale getirmek ve I. Constantinapolis Konsili kararlarının rövanşını almak istemişti. Ancak Efes'te alınan kararlar ve aforozlar, teolojik sorunları bir türlü çözümleyemediği gibi kiliselerin statüsü meselesi de Roma ve Antakya tarafından tepki ile karşılanmıştı. Antakya Patriği Yuhanna, Nestorius'un aforozunu onaylamadığı gibi Urfa ve Kuros'a Nestûrî piskoposlar atadı¹³⁶. Nestorius ve taraftarlarının aforoz edilmesiyle Anadolu'nun güneydoğusu, İran ve Irak bölgelerinde yaşayan Asurî kökenli Hıristiyanların büyük bir kısmı Nestûrî görüşe sahip oldukları için askerî takibâta uğradılar. Onların Roma İmparatorluğu ile yaşadıkları gerginliği gören Sasanî İmparatorları, siyasî gerekçelerle Nestûrîlere kucak açarak ülkelerinde dinî faaliyette bulunmalarına müsaade ettiler¹³⁷.

431 Efes Konsili kararlarına karşı tepkiler artarak büyürken, o sırada Constantinapolis'te bir manastırda başkeşiş olan ve Nestorius'un fikirlerine şiddetle karşı çıkan Eutyches (Efthikes)'in "İsâ'da bulunan beşerî tabiatın tanrısal tabiatı içerisinde eriyerek yok olduğu, İsâ'nın Meryem'den gövde almadığı" şeklindeki Monofizit görüşü kiliseler arasında yeni bir tartışma yaşanmasına sebep oldu¹³⁸. Bu tartışmayı sonlandırmak üzere 449 yılında Efes'te ikinci bir konsil daha düzenlenmesine karar verildi. Konsile herkesten önce gelen İskenderiye'nin yeni patriği Dioscorus, Roma ve Antakya temsilcileri henüz gelmeden konsili başlatarak kendi fikirlerini karara bağlatmak istedi. O, politik manevralarla başkanlığını yaptığı bu konsilde; Eutyches'i ve Nestorius taraftarı olan tüm piskoposları görevlerinden azlettiği gibi Maximyanus'un halefi olan ve İskenderiye'den bağımsız hareket etmeye başlayan

¹³⁵ Rubenstein, s. 191 vd.; Christe-Murray, s. 63 vd.

¹³⁶ Antakya Patriği Yuhanna Urfa'ya Hiba (İbas)'yı Kuros'a da Theodoret'i piskopos olarak atamıştır.

¹³⁷ Çelik, *Fener Patrikhanesi*, s. 28.

¹³⁸ Atiya, s. 88.

Constantinapolis Patriği Flavian ile Yuhanna'nın halefi olan Antakya Patriği Dumnos'u da görevlerinden azlettiğini ilân etti. Flavian'ın yerine Anatolius'u, Dumnos'un yerine de Maximus'u atadığını ilan etti. Bu hareketiyle Dioscorus İskenderiye'nin Doğu Kiliseleri lideri olduğunu deklare etmiş oluyordu. Tüm bunlara ilaveten o, Papa I. Leo (440-461)'nin "İsâ'nın çift tabiatlı olduğu" şeklindeki Diofizit görüşünün yer aldığı tomsunu da okutmadı. Bu oldu-bitti sebebiyle tarihe "hırsızlar konsili/haydutlar konsili" (Latrocinium) olarak geçen II. Efes Konsili, Doğu Kiliseleri ile Batı Kiliseleri arasında büyük bir çatlağın ortaya çıkmasına sebep oldu¹³⁹.

Dioscorus'un II. Efes Konsili'nde rakiplerini saf dışı bırakarak politik bir başarı elde etmesi, kiliseler arasındaki kristolojik tartışmaların yanısıra şimdi de siyasî mücadelelerin başlamasına yol açmıştı. Papa Leo, Roma'da bir sinod toplayarak; bu konsilin kararlarını tanımadığını, sürgüne gönderilenleri affettiğini ve Dioscorus'u da aforoz ettiğini ilân etti. Bu sinodun kararlarını haber alan Dioscorus ise İskenderiye'de ayrı bir sinod toplayarak Papa Leo'yu aforoz ettiğini ilân etti. Bu süreçte Papa Leo, o günlerde Roma'yı ve kiliseyi ziyarete gelen İmparatorun kız kardeşi Rahibe Pulcheria ile görüşme fimkânı buldu. Onun aracılığıyla bu konsilin iptal edilmesini ve yeni bir konsil düzenlenmesini imparatorudan talep etti. Ancak İmparator II. Theodosius (408-450) papanın bu talebine sıcak bakmadı. Bu tartışmalar İmparator II. Theodosius'un ölümüne kadar geçen süre içinde, gerek Batı gerekse Doğu Roma topraklarında ortaya çıkan çok sayıda mezhebin birbirlerine karşı mücadeleleriyle sürüp gitti. II Theodosius ölünce onun yerine generallerinden Marcianus (450-457) tahta geçti. Marcianus, tahtını meşrûlaştırmak için Pulcheria ile evlendi¹⁴⁰.

¹³⁹ Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Süreci", s. 312-313; Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 124-136.

¹⁴⁰ İmparator II. Theodosius, 28 Temmuz 450'de bir gezinti sırasında attan düşüp yaralanınca yerine geçecek varisi olmadığı için tahta generali Marcian geçti. Marcian, Theodosius'un kız kardeşi Pulharya ile evlenip iktidarını meşrû bir zemine oturtmak istiyordu. Ancak Pulharya bir manastırda yetişmiş ve rahibe olmuştu. Dolayısıyla onun evlenmesi rahibelik kurallarına aykırıydı. Bu duruma bir çare arayan Diofizit görüşlü ruhbanlar; halkın et ve yağlı yemeklerden kaçınıp sebze yiyerek perhiz türü bir oruç tutmalarını, böylece çiğnenen rahibe kanunlarına keffaret olacağını ileri sürdüler. Bu çözümün ardından Diofizit görüşü destekleyen Marcian ile Pulharya'nın evlenmesini sağladılar. Bkz. Bar Hebraeus, *Abûl-Farac Tarihi*, C. I, çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1945, s. 145; Mor İğnatiyus Yakub, *El-Ehaci fi Cihadi'l-Kaddis*, C. III, Dımaşk 1970, s. 150.

İmparator Marcianus ve eşi Pulcheria yaşanan dinî tartışmalara bir son vermek ve İstanbul Patrikliği'nin İskenderiye'nin kontrolünden kurtarmak amacıyla 451 yılında Khalkedon (Kadıköy)'de bir konsil toplanmasına karar verdiler. Ancak imparator, bu konsil sonrasında; Doğu Kiliseleri ile Batı Kiliselerinin birbirinden ebediyen kopacaklarını, Constantinapolis ile Roma Patrikliği'nin birbirlerine düşman olacaklarını ve Doğu'da yüzbinlerce masum Hıristiyanın kanının döküleceğine ihtimal vermemişti.

İmparator Marcianus'un başkanlık ettiği Kadıköy Konsili'nde: ilk iş olarak II. Efes Konsili kararları iptal edildiği gibi İskenderiye Patrikliği'nin, "İsâ'da yalnızca ilâhlık unsurunun bulunduğu" Miafizit görüşü de reddedildi. Ardından Papa Leo'nun tomsu okutularak onun "İsâ'da birbirine karışmayan iki tabiatı olduğu ve tanrılık mahiyeti aldığı" şeklindeki Diofizit anlayışı kabul edildi. Bu kararlar kilise kanunları arasına konuldu. Daha sonra; Nestorius, İskenderiye Patriği Dioscorus, Keşiş Eutyches ve Efes Piskoposu Bisinos görüşleri sebebiyle aforoz edildiler¹⁴¹. Bu kararların ardından maddeler arasına imparatorun baskısı ile Constantinapolis Patrikliği'ne yeni imtiyazlar verilmesini ve yetkilerinin artırılmasını içeren bir madde daha eklendi. Roma temsilcilerinin tepkisine rağmen, İmparator Marcianus'un baskısıyla 28. madde olarak kararlar arasına eklenen ve Constantinapolis Patrikliği'ni Roma ile eşit statüye getiren bu girişim, Roma ile Constantinapolis Patrikliği arasındaki muhalif durumun iyice büyümesine sebep oldu¹⁴².

Kadıköy Konsili'nin ardından Kyrillos'un, İsâ'nın iki değil tek bir doğaya sahip olduğu, şeklindeki görüşünü benimseyen Doğu Kiliselerinin temsilcileri teologlar tarafından zamanla Miafizit olarak adlandırılmaya başlandılar. Miafizit düşünceye sahip Doğu Kiliseleri (İskenderiye, Antakya, Habeşistan, Gregoriyan

---

¹⁴¹ Kadıköy Konsili'nde İskenderiye Kilisesi'nin "İsâ'da tanrısal tabiatın bulunduğu, beşeri tabiatın ise bu tanrısal tabiat içerisinde eriyip yok olduğu" şeklindeki monofizit görüşü reddedilerek, "İsâ'nın hem mükemmel bir ilah hem de kusursuz bir beşer olduğu ve bu iki tabiatın birbiriyle karışmaksızın, birbirinden ayrılmaksızın, biri diğerinin içinde yok edilmeksizin onda mevcut olduğu" şeklindeki Diofizit anlayış kabul edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Father V. C. Samuel, *The Council of Chalcedon Re-Examined: A Historical Theological Survey*, CLS, Madras 1977, s. 26-43.

¹⁴² Papa Leo, 28. maddenin İznik ve İstanbul Konsillerine ters düştüğünü, Kutsal Ruh'un statüsünün çiğnendiğini, İstanbul'un patriklik hakkının bulunmadığını, bu hakkın sadece apostolik kökenli kiliselere ait olduğunu ileri sürerek bu maddeyi kabul etmezken, İstanbul Patrikliği kendi kiliselerinin Havâri Petrus'un kardeşi Andre tarafından kurulduğunu, dolayısıyla apostolik mahiyeti olduğunu ileri sürüyordu. Bkz. Çelik, *Fener Patrikhânesi*, s. 31-37.

Ermeni Kiliseleri) ile Diofizit düşünceye sahip Batı Kiliseleri (Roma ve Constantinapolis Kiliseleri) birbirinden kesin bir şekilde ayrıldılar¹⁴³. İskenderiye, Antakya, Kudüs ve Efes Kiliselerinin mensupları ile Constantinapolis'deki Nestorius ve Eutyches taraftarları, imparatoru ve Kadıköy kararlarını protesto ettiler. Bu protestolar İskenderiye ve Kudüs'te isyana dönüşünce, bu isyanlar Roma askerleri tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. On binlerce Hıristiyan bu isyanlarda can verdi. İmparator yanlısı Melkit¹⁴⁴ ruhbanların; İskenderiye, Kudüs ve Antakya'da konsil kararlarını dayatma girişimleri ise bir kez daha kan dökülmesine neden oldu. Bu baskı ve zulümler, devlet ile Doğu Kiliselerinin arasını iyice açtı. Tüm bu baskıların ardından imparatorluğun Doğu ile ilişkileri artık hiçbir umuda yer bırakmayacak biçimde koptu. Devletin resmi dili olan Grekçe, imparatorluğun Doğu bölgelerinde terk edildi. Antakya Kilisesi'nde Süryanca, İskenderiye Kilisesi'nde ise Koptça kullanılmaya başlandı¹⁴⁵.

Kadıköy Konsili sonrası çıkan isyanlar, teolojik kavgalar ve politik çekişmeler devleti ziyadesiyle meşgul ediyordu. İmparator Zeno (474-475) çıkan büyük bir isyan sonucu başkenti terk etti. Ocak 475'te senato kararıyla konsül görevini yürüten Basiliscus (475-476) imparator ilan edildi. O, Miafizit görüşe yatkındı. İznik, I. İstanbul ve I. Efes Konsillerinin kabul edilmesi, Kadıköy Konsili kararlarının ise yürürlükten kaldırılması için birtakım girişimlerde bulundu. Ancak imparator, hiç beklemediği bir tepkiyle karşılaştı ve bu düşüncesinin bedelini tahtı ikinci kez Zeno (476-491)'ya kaptırmakla ödemiş oldu. Zeno, Doğu'nun dinî yapısını biliyor, Doğu ve Batı Kiliseleri arasındaki kavganın din-devlet ilişkilerine zarar verdiğini görüyordu. İmparator, Hıristiyanlar arasında Kadıköy Konsili'nden sonra derinleşen ayrılıkları ortadan kaldırmak, dinî birliği temin edebilmek amacıyla Constantinapolis Patriği Acacius (Akak)'tan yardım istedi. Bir süre sonra Akak'ın katkılarıyla dinî çatışmaların sonlandırılmasını öngören; "Henotikon Fermanı" adı verilen bir barışma yasası hazırlandı. Bu fermana göre; 325 İznik ve 381 Constantinapolis Konsili kararları geçerliliğini

---

¹⁴³ Marc Madrigal, *Anadolu'nun Ekümenik Konsilleri*, Kutsal Kitap ve Arkeoloji Yay., İstanbul 2014 s. 16-18.; Mehmet Aydın, "Batı ve Doğu Hıristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 27, 1985, ss. 123-148.; Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Süreci", s. 313-314.

¹⁴⁴ Süryanice kral anlamındaki "Malk" sözcüğünden türetilmiş olan ve İmparatorlara tâbikimseler olarak bilinen "Malkoyo" (Melkitler) adı verilen bu hareket; 451 Kadıköy Konsili'nin kararlarına bağlı kalmış, zamanla Katolikliği benimsemiş, ayinlerinde yerel litürjil geleneğini sürdürmektedir.

¹⁴⁵ Atiya, s. 199-200; Ostrogorsky, s. 55-56; Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 160-183; Duygu, *Nikomedia ve Hıristiyanlık*, s. 134 vd.

koruyor; İsa'nın ilahî tabiatının Baba Tanrı ile aynı, beşerî tabiatının ise insan cevheri olduğu savunuluyordu. Henotikon'da Monofizit ve Diofizit tartışmalarına girilmeden "tek doğa - çift doğa" deyimlerinin telâffuzundan kaçınılıyor, Kyrillos'un 12 maddelik aforozu kabul edilerek Eutyches ve Nestorius taraftarları bir kez daha kiliseden kovuluyordu. Papa III. Felix, Akak'ın hazırladığı bu fermanı Papa Leo'nun tomsunu geçersiz kıldığı için imzalamayı reddederken; Constantinapolis, İskenderiye, Antakya ve Kudüs Partikleri Henotikon'u imzalayıp kendi aralarında geçici bir süre barış sağladılar. Ancak beklenen kalıcı barış ortamı hiçbir zaman gerçekleşmedi¹⁴⁶.

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından V. yüzyılın son çeyreğinde, tarihçilerin Bizans adını verdikleri Doğu Roma İmparatorluğu varlığını yüzyıllarca devam ettirmeyi başardı. Ancak Bizans Devleti, erken Ortaçağ'da bir yandan dış meselelerle boğuşurken bir yandan da içteki karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Zeno'dan sonra tahta geçen Anastasios (491-518) döneminde, Sasanilerle 502 yılında başlayan ve 505 yılında Bizans'ın mağlubiyetiyle sonuçlanan savaşlar silsilesinde, İran'daki Nestûrîler Bizans'a karşı Sasanilerin yanında yer almışlardı. Anastasios, İran'ın Nestûrîlere olan desteğine karşılık, Doğu sınırlarında bulunan Miafizitleri kaybetmemek üzere onlara yapılan baskının kaldırılması için çalışmalar başlattı. Bu doğrultuda Miafizit görüşlü Severos'u Antakya Patriği olarak atayıp Miafizitlerin gönlünü kazanmak istedi. Ancak bir süre sonra bu politika da beklenen neticeyi vermedi ve eskisinden daha gergin bir çatışma ortamına geri dönüldü.

Anastasios'tan sonra tahta geçen I. Justinos (518-527), Kadıköy taraftarı idi ve Miafizitlere karşı tahammülü yoktu. O, Antakya Patriği Severos'u azledip yerine ruhban kökenli olmayan Kadıköy yanlısı Pavlos'u atayınca, Miafizitlerle Diofizitler arasındaki tartışmalar yeniden alevlendi. Çıkan çatışmalarda on binlerce tek tabiat doktrinini savunan Hıristiyan hayatını kaybetti¹⁴⁷. Justinos'tan sonra tahta geçen yeğeni Justinianos (527-565) da Miafizitlere uygulanan baskıyı artırarak devam ettirdi. Bu baskılar sonucunda önce

---

¹⁴⁶ Ostrogorsky, s. 59; Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 216.

¹⁴⁷ Glanville Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to The Arab Conquest*, Princeton, University Press 1961, s. 515-519.

Antakya'da bir isyan patlak verdi. Ardından Constantinapolis'te Diofizit görüşlü Maviler Partisi ile Monofizit görüşlü Yeşiller Partisi'nin birleşmesi sonucu Nika İsyanı adı verilen bir ayaklanma başladı. Kanlı bastırılan bu ayaklanmaların ardından Doğu'daki Miafizitler de takibata uğradılar. Bu süreçte İskenderiye Patriği Theodosius tutuklanarak Constantinapolis'e getirildi. Böylece Doğu'daki Miafizitler sindirilmiş, pekçok manastırları kapatılmış, dinî ayinleri yasaklanmış, patrikleri ve ruhbanları azledilmiş, yerlerine Kadıköy yanlısı ruhbanlar atanmış, Miafizitliğin adetâ kökü kazınmıştı¹⁴⁸.

Bu dönemde, kuzey Suriye'de eskiden beri Roma'ya tâbi konumdaki Gassaniler Devleti bulunuyordu. Gassanilerin lideri Melik Haris b. Cebele ise Miafizit düşünceye sahipti. Haris, Sasanîlerin Nestûrîlere desteğine karşılık, imparatorluğun Doğu sınırlarındaki tek doğa yanlısı Hristiyanların örgütlenmesi gerektiğini İmparatoriçe Theodora'ya¹⁴⁹ ilettili. O, mektubunda kraliçeye bu örgütlenme işi için Urfalı Yakup Burdoyo (Jacobus Baradeaus) isimli ünlü bir rahibi de önermişti. Onun bu teklifine kraliçenin olumlu cevap vermesi üzerine, 534 yılında Urfa'dan Constantinapolis'e giden Yakup, imparator tarafından Doğu sınırındaki Süryanileri teşkilandırıp kontrol altında tutmakla görevlendirildi¹⁵⁰. Yakup İstanbul'da bulunduğu günlerde mahpus konumdaki sabık İskenderiye Patriği Theodosius ile görüşme fırsatını yakaladı. Theodosius onu takdis ederek evrensel metropolit (tibeloyo) unvanıyla yetkilendirdi¹⁵¹. Bu süreçte İmparatoriçe I. Theodora'nın araya girmesiyle Miafizitlere karşı baskı biraz hafifledi ve neredeyse bitme noktasına gelmiş olan Miafizitliğin yeniden canlandırılmasının yolu açılmış oldu.

Evrensel metropolit olarak takdis edilen Yakup'tan sadece Doğu sınırlarındaki Miafizitleri örgütlemesi beklenirken, o bununla yetinmeyerek Anadolu, Suriye, Mısır, İran, Kıbrıs ve Rodos'a gizli seyahatler düzenledi ve buradaki kiliselere yüz binden fazla Miafizit görüşlü ruhbanlar atamayı başardı¹⁵². Bu sayede Miafizit inancın kurumsal örgütlenmesi tamamlanmış ve

¹⁴⁸ Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi (I)*, Ayraç Yay., Ankara 1996, s. 290-293.

¹⁴⁹ Urfalı bir papazın kızı olan Theodora, monofizit düşüncede idi ve tek doğa yanlılarını korumaya çalışıyordu.

Bkz. Gabriyel Akyüz, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Bilgi Yay., İstanbul 2005, s. 188.

¹⁵⁰ Mehmet Çelik, "Sürânîler", *DİA*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, ss. 175-178.

¹⁵¹ Çelik, *Süryani Tarihi*, s. 250-256.

¹⁵² Atiya, s. 205 vd.; Akyüz, s. 189.

Süryani Ortodoks Kilisesi'nin temelleri atılmış oldu. Ancak Yakup, tüm gayretlerine rağmen Miafizitleri ve Süryanileri bir çatı altında toplamayı başaramadı. Son dönemlerinde imparatorluk ile Doğu Hristiyanlarını barıştırma çabaları da sonuçsuz kalınca, Miafizitler kendi aralarında ihtilafa düşerek ayrıldılar. Yakup'un Antakya Patriği Pavlos'u görevinden azletmesi üzerine, Pavlos taraftarları Yakup'tan koptular ve onun izinden gidenleri Yakûbîler olarak adlandırdılar¹⁵³. Kiliseler arasındaki fikir ayrılıkları ve Diofizitlerle Miafizitlerin çatışması, Bizans İmparatorluğunun Doğu eyaletlerinin İslâm hâkimiyetine girmesine kadar sürüp gitti.

Heraclius'un (610-641) tahta geçmesi, tek tabiatçıların bir müddet ümitlenmelerine neden oldu. Heraclius tahta geçince Doğu ve Batı Kiliselerini birleştirmek için Constantinapolis Patriği Sergius'tan bu sorunu çözmesini istedi. İmparatorun emri üzerine Sergius, "Hz. İsa'da ilâhi ve insanî olmak üzere iki tabiat olduğunu kabul etmekle beraber, onda sadece tek irade ve tek enerji olduğunu" ileri sürdü ve "Monoenerji" diye adlandırılan doktrinini ortaya attı. Tarihe "Monoteizm" (Monothelizm) olarak geçen bu düşünce, Keşiş Maron'un kurduğu Maruniler¹⁵⁴ dışında kabul görmedi. Bu formül de Doğu ve Batı Kiliselerini barıştırmaya yetmediği gibi, başta İskenderiye olmak üzere tüm Doğu Kiliseleri tarafından reddedildi¹⁵⁵. Bizans Miafizitlere karşı yeniden şiddetli baskılarına başlarken; Heraklius Batı'da Cermen ve Slavlar'ın tehditi, Doğu'da ise Sasanilerin büyük bir istilâ hareketi ile karşı karşıya kaldı. 613 yılında Batı'ya doğru ilerleyişini sürdüren Sasani orduları bir taraftan Suriye, Filistin ve Mısır'ı istilâ ederken, diğer taraftan da Anadolu'yu baştanbaşa katedip Kadıköy önlerine kadar ulaşmışlardı. Sasanileri Khalkedon'da güçlkle durdurmayı başaran Heraklius, bundan sonra güçlü bir ordu kurarak 627 yılında Sasaniler üzerine sefere çıktı. Kaybettiği toprakları bir bir geri alan imparator, Ninova

---

¹⁵³ Mor Ignatius Yakup III, *El-Mücahidü'r-Resuliyü'l-Ekber: Mar Yakup Baradi*, Dımaşk 1973, s. 26-55; Çelik, *Süryani Tarihi*, s. 264 vd.

¹⁵⁴ Suriyeli Keşiş Maron'un (Ö. 423) kurduğu Marunîlik; İsa'da insanî ve ilâhî iradenin ayrılamayacak şekilde birbirine karışmış olarak bulunduğunu ileri süren monothelitist görüşü savunmuş, 680 yılındaki İstanbul Konsili'nde sapkın olarak reddedilmiştir. Marunîler, Haçlı Seferleri sürecinde Roma ile yakınlaşarak, 1445 Floransa Konsili'nden itibaren monothelitist fikirlerinden vazgeçmiş ve Katolik dogmalarını benimsemeye başlamışlardır. Günümüzde Lübnan, Kıbrıs, Mısır, Suriye, Filistin ve Amerika'da yaşayan Marunîler, ayinlerinde yerel litürji geleneğini sürdürmektedirler. Geniş bilgi için bkz. Ramazan Işık, *Marunî Kilisesi*, A.Ü., SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.

¹⁵⁵ Mehmet Çelik, *Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri I*, Akademi Kitabevi, İzmir 1999, s. 68.

Savaşı ile İranlılara karşı kesin bir zafer kazandı. Bu aşamadan sonra muzaffer imparator, ülkesindeki dinî sorunlara eğilerek 629 yılında bir tamim yayınladı. Bu tamime göre imparator; ülkesindeki Hıristiyanların Kadıköy Konsili kararlarına uymalarını, buna karşı olanların ise askerî baskı altında tutulmalarını emrediyordu¹⁵⁶.

Bizans coğrafyasında bunlar yaşanırken, VII. yüzyılda Mekke’de doğan İslâm dini, Hz. Muhammed henüz hayatta iken tüm Arabistan Yarımadası’nı hâkimiyeti altına almıştı. Peygamberin vefatından sonra (632) onun halifeleri, İslâm dinini diğer insanlara ulaştırmak amacıyla geniş bir fetih hareketine giriştiler. İkinci Halife Hz. Ömer döneminde İslâm orduları İran’ı fethederek, Bizans’ın ezeli rakibi Sasanilere son verip yönünü Kuzey Suriye’ye çevirdi. Gassanilerin Heraklius’tan acil yardım istemesi üzerine imparator Suriye sınırına takviye kuvvetler gönderdi. 636 yılında Yermuk’ta Müslümanlarla Bizans kuvvetleri karşı karşıya geldiler. İslâm ordusuna yenilen Bizans kuvvetleri, Suriye’yi kaderine terk edip buradan ebediyen çekilmek zorunda kaldılar¹⁵⁷. Kısa süre içerisinde Doğu eyaletleri ile birlikte Mısır da Müslümanların eline geçmiş (642), Bizans’ın topraklarını geri almaya yönelik teşebbüsleri sonuçsuz kalmıştır¹⁵⁸. II. Halife Hz. Ömer, fethedilen bölgelerde yaşayan Hıristiyanlara her türlü hürriyeti ve emniyeti bahşetmiş, onun bu uygulaması Emevî, Abbâsî, Selçuklu ve Osmanlı yöneticilerine de örnek olmuştur. Böylece yüzyıllardır Roma ve Bizans askerlerinin saldırılarıyla sel gibi kanları akan; Süryani, Ermeni, Nestûrî, Habeş ve Koptlar rahat bir nefes almış ve İslâm hâkimiyetinde hoşgörü altında dinlerini yaşamaya devam etmişlerdir¹⁵⁹.

5) Ortodoks İstanbul Kilisesi

Kadim Doğu Kiliseleri olarak bilinen Süryani¹⁶⁰, Ermeni¹⁶¹ ve Mısır Kıptî¹⁶² Kiliselerinin İslâm hâkimiyetine geçmesi ile imparatorluğun tek doğacı

¹⁵⁶ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 272-275.

¹⁵⁷ Umut Can, “1234 Yılı Anonim Süryani Kroniği’nde Yermuk Savaşı”, *The Journal of Mesopotamian Studies*, C. 3/1, 2018, ss. 1-20.

¹⁵⁸ Ostrogorsky, s. 186-104;

¹⁵⁹ Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, s. 275; Akyüz, s. 412 vd.

¹⁶⁰ İsa’da tek tabiat olduğu” doktrinini savunan Miafizit görüş, evrensel patrik olarak atanan Süryani asıllı Urfa Piskoposu Jacobus Baradaeus’un misyonerlik faaliyetleriyle (542-578); Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu, Mısır ve Habeşistan’da taraftar bulmuştur. Onun görüşlerini kabul eden Suriyeli Miafizit Süryaniler, aynı zamanda Yakûbîler (Jacobites) olarak adlandırılmaktadır.

Miafizitlerle mücadelesi de bir bakıma son bulmuş oluyordu. Ancak yine de Bizans'ın Anadolu coğrafyasında tek tabiat anlayışına sahip Hıristiyanların sayısı azımsanacak gibi değildi. 553 yılında toplanan II. Constantinapolis Konsili'nde Diofizitlerle Monoteistler arasındaki sorunlar çözümlenememişti. İmparator IV. Constantinus (668-685), Kadıköy kararlarını pekiştirmek üzere 680 yılında III. Constantinapolis Konsili'ni topladı. Konsilde Monoteizm ve Monoenerji doktrini bir kez daha mahkûm edildi ve İsa'da "çift enerji - çift irade" görüşü resmî doktrin olarak kabul edildi. Monoenerji düşüncesini savunan Constantinapolis Patriği Sergios ile Miafizit görüşünde ısrar eden Antakya Patriği Makarios ve bu görüşlere sahip pekçok piskopos aforoz edilerek görevlerinden azledildiler¹⁶³. V. yüzyıldan itibaren başlayan Grek Constantinapolis Kilisesi ile Latin Roma Kilisesi arasındaki itikadî ihtilaflar, yaşanan bu siyasî aforozlarla birlikte yeni bir ivme kazanmış oldu.

Bir süre sonra Constantinapolis Patrikhanesi "ikonoklazm" denilen ve 730'dan 843'e kadar süren yeni bir problemle karşı karşıya kaldı. Monoteizm anlayışına sıcak bakan Ermeni asıllı Bardanes Philippikos (711-713), Bizans tahtına oturunca, III. Constantinapolis Konsili tasvirlerini kaldırarak yerine kendisinin ve sabık Patrik Sergios'un resimlerini koydurttu. Buna mukabil papa da Roma'daki Aziz Petrus Kilisesi'ne bu konsilin tasvirlerini yerleştirdi¹⁶⁴. Böylece Hıristiyan âleminde dinî ve siyasî kavgaya şimdi de tasvirlerle mücadele eklenmiş oluyordu.

VI. yüzyıldan beri önem kazanan azizlerin tasvirlerine kutsiyet atfetme, VIII. yüzyılın başından itibaren yoğun bir şekilde yaygınlaşmaya başlayınca, İmparator III. Leon (717-741) ve halefi V. Constantinus (741-775) ikon tapınımını önlemek için çeşitli emir-nâmeler yayımladılar. Her iki imparatorun ikon tapınımını tehdit edici olarak kabul etmelerinin en önemli sebepleri:

---

¹⁶¹ 301 yılında Aziz Gregory'nin girişimleriyle Hıristiyanlığı topluca kabul eden Ermeniler; İznik, İstanbul ve I. Efes Konsili'ni kabul etmekte, Kadıköy Konsili kararlarını ise reddetmektedir. Ermeni Kilisesi, coğrafi olarak piskoposluk merkezlerinden uzak olmasından dolayı dinî konularda kendi içerisinde geliştirdiği kararları uygulamayı sürdürmektedir.

¹⁶² İskenderiye İlahiyat Okulu'nun teolojisini benimseyen ve monofizit görüşüne sahip olan Mısırlı Hıristiyanlara Kıptiler denilmektedir. Bunlar kendi kiliselerinin Havâri Markos tarafından kurulduğunu iddia etmekte, Miafizit görüşü destekledikleri için Roma ve İstanbul Kiliseleri ile ters düşmüşlerdir. Âyinlerde Arapça, Grekçe ve Kıptîce dillerini kullanmaktadırlar.

¹⁶³ Ostrogorsky, s. 118-119; Madrigal. s. 21-23.

¹⁶⁴ Ostrogorsky, s. 142-143.

İkonların mucizevî kuvvetlerle donanmış olduğuna inanılması, mahallî azizleri temsil edecek kadar yaygınlaşması, evharistiya¹⁶⁵, haç gibi dinî sembollerin önemini kaybetmesi ve kırsaldaki manastırların önem kazanıp merkezî gücün otoritesinin sarsılmasıydı. 754'te Constantinapolis'te toplanan IV. konsilde "İsâ'nın tasvir edilemeyeceği" tezi ileri sürülerek, ikonalara saygının Hıristiyan inancına aykırı olduğu kabul edildi¹⁶⁶. Ancak konsil kararlarına bu kez papalık karşı çıktı. Papa II. Gregorius bu durumu siyasilerin din işlerine müdahalesi olarak yorumladı. Tasvir taraftarlarının şiddetli protestoları sonucunda, Bizans Kraliçesi İrini (780-802)'nin çağrısıyla 787'de toplanan II. Ekümenik İznik Konsili'nde ikon tapınımıyla ilgili yasak kaldırıldı¹⁶⁷. Bu aşamanın ardından manastırlar adetâ ikona üretim merkezi haline geldiler. Bir nevi Hristiyanlık kisvesine bürünmüş olan putperestlik, artık resmen kilise ve manastırlarda yerini almış oldu.

Dinî ve siyasî istikrarı zedeleyen ikonoklazmaya 60 yıl sonra II. İznik Konsili kararlarıyla son verilmesi, her ne kadar Roma'da sevinçle karşılanmışsa da iki kilise arasındaki sorunlar bir türlü giderilememişti. Bu süreçte Roma Kilisesi, Bizans'tan uzaklaşarak Avrupa'da güçlenmeye başlayan Franklarla yakınlaşmıştı. Papa III. Leon'un 800 yılında Frank Kralı Charlemagne (Şarlman)'a imparatorluk tacı giydirmesi, Bizans'ın siyasal sistemi açısından bir tehdit olarak telakki edildi. Zira Bizans İmparatorları kendilerini eski Roma İmparatorlarının varisleri olarak görüyorlardı. İlişkilerin gittikçe gerginleştiği bu sürecin ardından, Papa I. Nicolaus'ın 861 yılında Constantinapolis Patrikliği'ne atanan Potius'u azletmeye kalkışması üzerine, Constantinapolis Patrikliği de Roma ile dinî ilişkilerini koparıp bağımsız hareket etme kararı aldı¹⁶⁸. Roma ile ilişkilerini koparan Constantinapolis Patrikliği'ne bağlı Bizanslı misyonerler, Slavları ve Bulgarları

---

¹⁶⁵ Latince'de mass şeklinde geçen evharistiya, kilisenin kutsadığı en eski sakrament olarak Hıristiyan ibadetinin temelini teşkil etmektedir. Rivayete göre Hz. İsâ'nın şâkirtleriyle yediği son akşam yemeğinde onlara bir parça ekmek ve şarap vererek ekmeğin kendi bedeni, şarabın da kendi kanı olduğunu söylemiştir. Komünyon da denilen bu sakramentin temel unsuru, bu anın hatirasını yaşatmaktır. Evharistiyanın piskoposlarca veya onu temsil eden bir rahip tarafından kilisede icrası esnasında; inananlarla birlikte sembolik yemek yenildikten sonra âyini yapılır. Katolikler bu âyini her gün, Ortodokslar pazar günü, Protestanlar ise yılın bazı dönemlerinde gerçekleştirirler. Bu konuda bkz. Matta, 26/26-29; Markos, 14/22-25; Luka, 22/14-20; Mezmurlar, 23/5; İşaya, 25/6; Tsefenya, 1/7; Enoch, 62/14.

¹⁶⁶ Ostrogorsky, s. 159-161

¹⁶⁷ Mehmet Aydın, "Bizans Kilisesinde Konoklast (Tasvir Kırıcı)Hareketin Kökenleri", *Selçuk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı XIII, 2002, ss. 5-14; Madrigal, s. 24-27.

¹⁶⁸ Çelik, *Din-Devlet İlişkileri*, s. 132-133.

Ortodoks düşünceye göre Hıristiyanlaştırma faaliyetine giriştiler. Slavların ve Bulgarların Hıristiyanlaştırılması, devletin Rus ve Bulgar tehlikesini bertaraf etmesi bakımından çok önemliydi. Nitekim Bizans Devleti ile Ortodoks Kilise'nin bu birlikteliği siyasal istikrar açısından önemli neticeler verecektir¹⁶⁹.

XI. yüzyıla girildiğinde Roma ile Constantinapolis Kiliseleri arasındaki ihtilaf önlenemez bir biçimde yükseliyordu. Papa IX. Leo (1048-1054), Güney İtalya'daki Grek Kilisesi geleneklerini latinleştirmeye çalışınca, Constantinapolis Patriği Michael Cerularius da buna tepki olarak Constantinapolis'teki Latin Kiliselerini kapattırdı. Bu gelişme üzerine 16 Haziran 1054'de Kardinal Humbert, Roma'dan Constantinapolis'e geldi ve Ayasofya sunağına bir aforoznâme bıraktı. Bu aforoznâme ile Greklerin Rûhu'l-Kudüs doktrini ve Grek rahiplerinin evlenme selâhiyeti aforoz edilmiş oluyordu. Bu gelişmeler, Katolik ve Ortodoks Kiliselerinin ayrılışına işaret eden önemli bir dönüm noktası oldu¹⁷⁰. Roma ve Constantinapolis Kiliselerinin ayrılışı anlamına gelen "Schisma" olayının sebepleri aşağıda Katolik Roma Kilisesi bölümünde anlatılacaktır.

1054 yılındaki Schisma'dan sonra, merkezi Constantinapolis'te olan ve Bizans İmparatorluğu'nun nüfuz alanında etkili olan Grek Kilisesi, Orthodoxia'yı (doğru öğretiyi) tek başına temsil ettiğini iddia ederek kendisini Ortodoks olarak adlandırmaya başlamıştır¹⁷¹. Tarihsel gelişimi yönüyle ikinci büyük mezhep olan Ortodoksluk, teolojik açıdan Katolik Kilisesiyle aynı inanca sahip olmakla birlikte, geleneğin yorumlanması bakımından ondan ayrılmaktadır. Katoliklerin homojen anlayışına karşın, Ortodoksluk'ta gelenek daha etnik ve lokal bir anlam taşımaktadır. Grek Ortodoksluğu dışında kalan kadim Doğu Kiliseleri (Süryani, Ermeni ve Kıptiler), amentülerini Kadıköy Konsili öncesindeki biçimiyle açıklamaktadırlar.

Hıristiyanlığın Doğu sınırlarını temsil eden Bizans İmparatorluğu ve Ortodoks Kilisesi, VII. yüzyıldan itibaren başlayan ve XI. yüzyılda yoğunlaşan İslâm fetihlerini önlemekle uğraşırken, Doğu Hıristiyan kültürü yavaş yavaş Slav topraklarına ve Rusya'ya doğru kaymaya başlamıştır. Constantinapolis'in

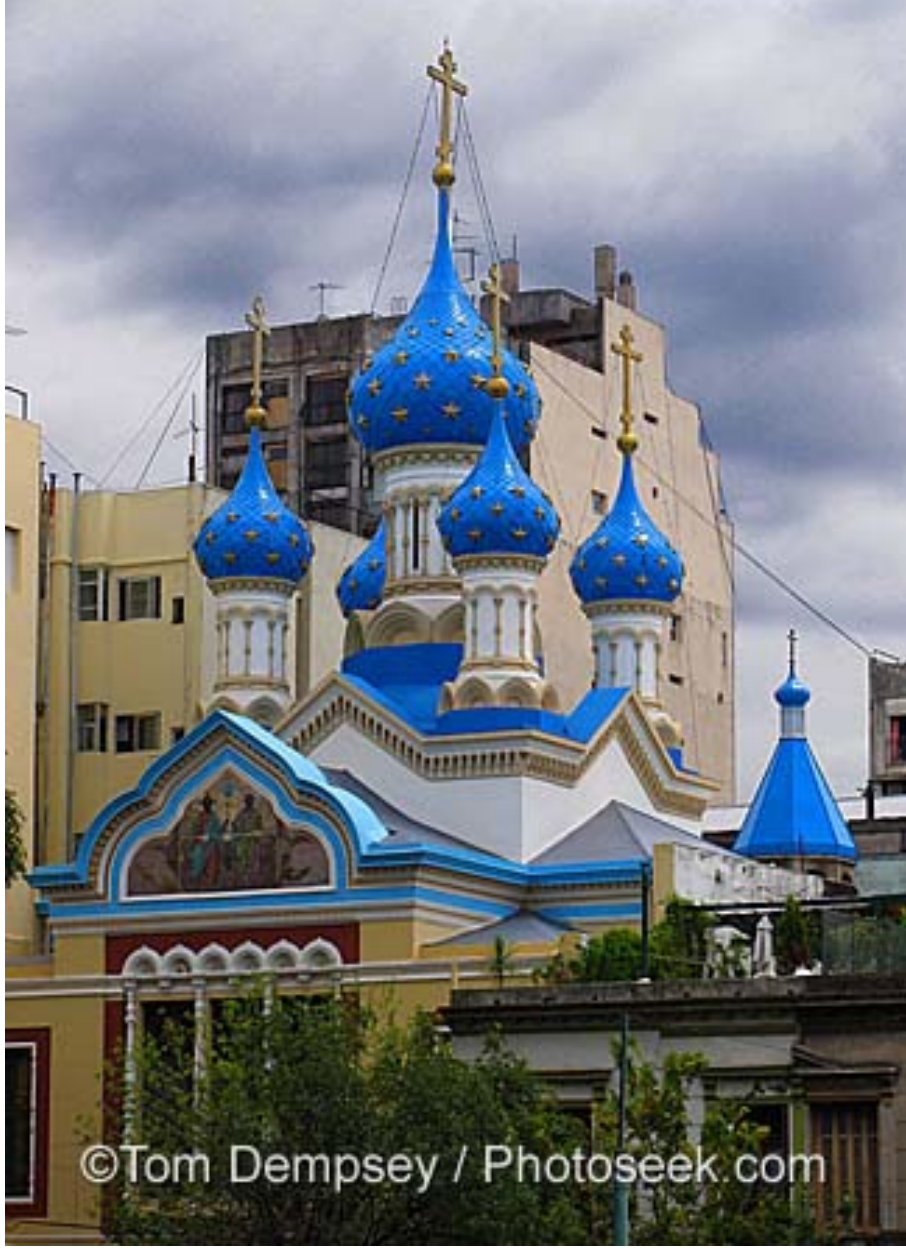
---

¹⁶⁹ Çelik, *Fener Patrikhanesi*, s. 88-90.

¹⁷⁰ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Hikmet Eroğlu, "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 5, 1999, ss. 387-413; Aydın, "Batı ve Doğu Hıristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", s. 128.

¹⁷¹ Kelly, s. 358-367.

Türkler tarafından fethedilmesinden ve adının İstanbul olarak değiştirilmesinden sonra Ortodoks Hıristiyanlık dinî, siyasî ve kültürel açılardan Moskova'da varlığını sürdürmeye çalışmıştır¹⁷².

Rus Ortodoks Kilisesi

Bizans İmparatorluğu'nun 1453'te tarih sahnesinden çekilmesinin ardından Ortodoks İstanbul Kilisesi, Fatih Sultan Mehmet'in fermanıyla¹⁷³

¹⁷² Çelik, *Fener Patrikhânesi*, s. 102-112.

¹⁷³ Sultan Mehmet, Rum Patriği Georgios Kurtesis'e vermiş olduğu beratta; "Kimse patriğe ilişmesin, tahakküm etmesin. Patrik ve maiyetindeki ruhbanlar her türlü hıdemât-ı umumiyyeden muaf tutulsun. Kiliseleri camiye çevrilmesin. İzdivaç, defin gibi adetleri kendi usullerine göre ifâ olunsun. Paskalya yortularında Rum kapıları üç

Osmanlı Devleti'nin bir kurumu haline gelmiştir. Sultan Mehmet'in patrikhaneye tanıdığı imtiyazlar kendisinden sonra gelen padişahlar tarafından da korunup gözetilmiştir.

Osmanlı Devleti'nden sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde ise 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması hükümleri gereği, Fener Rum Patrikhanesi ile müntesiplerine "azınlıklar" statüsü verilmiş, dinî ve kültürel hakları teminat altına alınmıştır¹⁷⁴. Türkiye'de yaşayan Süryaniler azınlık statüsünü kabul etmemiş, etnik ve dinî farklılık gözetmeksizin laik Türkiye Cumhuriyetinin eşit statüde vatandaşı olma haklarını sürdürmüşlerdir¹⁷⁵. Fener Rum Patrikhanesi ise Ortodoksluğun lideri iddiasında olan Moskova Patrikhanesi ile 1996 yılında bir protokol imzalamış, bu protokol gereği; "iki kilise de birbirlerinin müdahale alanına girmeme ve çıkarlarını zedelememe" kararı almışlardır¹⁷⁶.

---

gece açık tutulsun." ifadelerini kullanmıştır. Bkz. Mehmet Çelik, *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi*, Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s. 6.

¹⁷⁴ Geniş bilgi için bkz. Sebahattin Çelik, "Ruhban Okulu", *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)*, Ekim 2003, Elazığ; *Lozan Antlaşması*, 2. Bölüm, "Ekalliyetlerin Himayesi" madde: 38 - 43.

¹⁷⁵ Çelik, "Sürânîler", s. 177.

¹⁷⁶ Çelik, *Fener Patrikhanesi Meselesi*, s. 12.

II. BÖLÜM

A. AVRUPA'DA HIRİSTİYANLIK

1. Katolik Roma Kilisesi'nin Yükseliş Dönemi

Hıristiyanlık, köken itibariyle bir Avrupa dini olmayıp, Musevîlik gibi Doğu'da ortaya çıkmış, büyüyüp gelişerek Batı'ya doğru yayılmış olan semavî bir dindir. Avrupa kıtası, Hıristiyanlığın doğuşundan ancak bin yıldan uzun süren bir devrenin ardından bu dinin esas merkezi olabilmıştır. IV. yüzyıldan itibaren başlayan barbar akınları sonucunda, Roma İmparatorluğu'nun Batı toprakları tehlike altına girince, devlet Doğu ve Batı olarak iki ana coğrafyada yönetilmeye başlanmıştır. Bu tarihi gelişme bir bakıma Hıristiyanlığın kaderini de belirlemiştir. Hıristiyanlığın özgürleştiği IV. yüzyıl, devlet himayesinden faydalanan mahalli kiliselerin entelektüel açıdan gelişiminin ve mezhep kavgalarına yol açacak hizipleşmelerin de çağı olmuştur. V. yüzyılda kuzeyden gelen barbar kabileleri, Roma'yı yakıp yıkmış ve Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne sebep olmuşlardır. Avrupa'daki siyasî değişim her ne kadar Roma Kilisesi'nin yetki merkezinin dağılmasına sebep olmuşsa da kısa süre sonra kilise, kendini koruyup yeni merkezler kurmayı başarmıştır.

Batı Roma İmparatoru Romulos Augustulus (459-476)'un tahttan indirilip, Batı Roma'nın tarih sahnesinden çekilmesinin ardından Avrupa; din taassubu ve derebeylik (feodalite) rejiminin baskısı ile koyu bir karanlığın içine gömülmüş, güçlünün zayıfa uyguladığı şiddet yegâne otorite haline gelirken; fakir Avrupa halkları acımasız, onur kırıcı, keyfî ve sınırsız bir sömürünün pençesinde kıvrılmaya başlamışlardır. Bu adaletsiz düzen, zamanla toplumda belirgin tarzda ayrışmalara sebep olmuş, başta ruhbanlar olmak üzere; soylular, burjuvalar, köylüler ve serflerden oluşan halk sınıfları ortaya çıkmıştır¹⁷⁷. Diğer

---

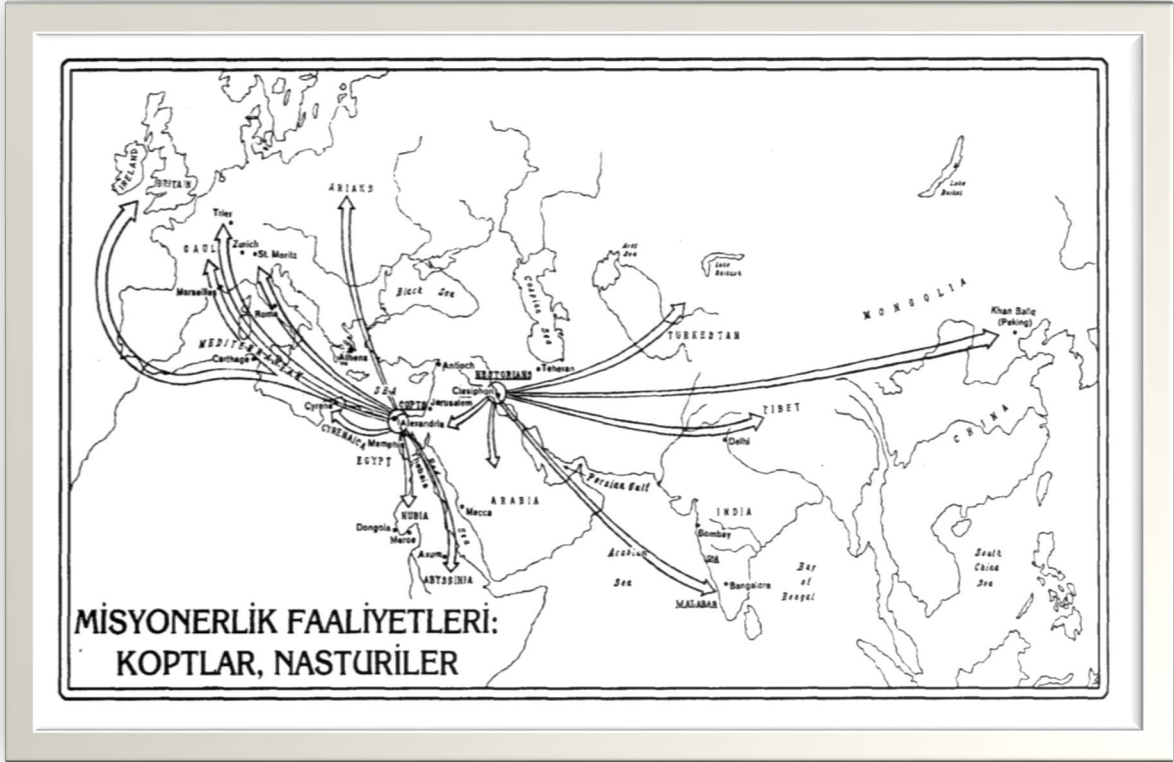
¹⁷⁷ Charles Seignobos, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarihi*, çev. Semih Tiryakioğlu, Varlık Yay., İstanbul 1960, s. 57 vd.

taftan Barbar kralları Batı Roma topraklarını yağmalarken kilise ve manastırlara dokunmamış, Katolik Kilise teşkilatını karşılarına almaktan çekinmişlerdir. Bu kaos ortamında Avrupa; siyasî, ekonomik, kültürel ve sanatsal alanda çökerken kilise, varlığından bir şey kaybetmediği gibi bilakis gücüne güç katmıştır. Bölgedeki otorite boşluğundan istifade eden Katolik Kilisesi; krallardan, soylulardan ve diğer halk zümrelerinden topladığı bağışlarla ekonomik bakımdan zenginleşmiştir. Zenginleşen ve gün geçtikçe nüfuz alanını daha fazla genişleten kilise, bir taraftan Kuzey Afrika'daki Berberî kabileleri Hıristiyanlaştırma çalışmalarını yürütmüş, diğer taraftan da barbar kabilelerini Katolik düşünceye göre Hıristiyanlaştırmak için misyonerlik faaliyetlerini kuzeydeki halklara yönlendirmiştir¹⁷⁸. Bu faaliyetler sonucunda, kuzeyli kavimler kurtuluş ve istikbal vaat eden Hıristiyanlıkla tanışmış ve pek çok ulus Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Bu dönemde Doğu Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanı dışında kalan Frank ve Cermenler, ardından da Keltler ve İngilizler Katolik Kilisesi'ne tâbi olmuşlardır¹⁷⁹.

---

¹⁷⁸ Barbar kavimler olarak nitelendirilen Ostrogotlar, Vizigotlar, Burgonlar, Vandallar ve Lombartlar V. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlıkla tanışmış ve bu kavimlerin halklarının bir kısmı Ariuşçu düşünceyi benimseyerek Hıristiyan olmuşlardır.

¹⁷⁹ Frankların ilk kralı olan Clovis (481-511)'in Hıristiyanlığı kabul etmesi ve 496 yılı Noel'inde 3.000 adamıyla birlikte vaftiz olmasının ardından Frank kavimleri de Hıristiyanlaşmışlardır. Bkz. Colleen O'neil Milne, "Clovis: King of the Franks, European Unification Through Warfare and Christianity", Missouri/United States, 2014.

Aziz S. Atiya, *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, İstanbul 2005.

Günümüzde sayı ve tarihî yapı bakımından en büyük mezhep olan ve merkezi Vatikan'da bulunan Roma Katolik Kilisesi; dogmatik ve homojen bir anlayışa dayalı geleneği ön plana çıkaran yapısıyla diğer kiliselerden farklılık arz etmektedir. 451 yılında Kadıköy Konsili'nde Papa I. Leo (440-461)'nin Diofizit görüşünün kabul edilmesi ve yazdığı tomsunun kilise kanunları arasına konulması; Avrupalılar nezdinde papanın yanılmazlığı ilkesini pekiştirmiş, Batı'daki itibar ve otoritesini sağlamlaştırmıştır. Bu tarihten itibaren Roma Katolik Kilisesi'nin lideri olan papalar kendilerini "Petrus'un vekili" olarak lanse ederken, halefleri daha da ileri giderek kendilerinin "İsâ'nın vekili" olduklarını iddia etmişlerdir¹⁸⁰. Ancak papaların böyle bir onuru sadece kendi

¹⁸⁰ Katolik Kilisesi; Roma Kilisesi'nin Havâri Petrus tarafından kurulduğunu, dolayısıyla Roma Kilisesinin havâriilerin mirasçısı ve bütün kiliselerin anası olduğunu, papaların da Hz. İsâ'nın yeryüzündeki vekili ve Petrus'un halefi olduklarını, bu vesile ile yeryüzündeki tüm Hıristiyanları temsil ettiklerini iddia etmektedir. Bkz. John Julius Norwich, *The Popes*, Vintage Books, London 2012, s. 3-8; Emine Meydan, *Hıristiyan Kilise Otoritesinde Aforoz*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 2019, s. 23-25.

mezheplerine münhasır kılmaları için ellerinde ne dinsel ne de tarihsel bir dayanak mevcuttur.

Özellikle Avrupalı toplumlara has bir konumda bulunan Katoliklik, Latin Batı dünyasında şekillenmiş durumdadır. VI. yüzyıldan itibaren Roma Kilisesi, yapılan bağışlarla topraklarını genişleterek büyük bir ekonomik ve siyasî güce sahip olmuştur. Bu gelişmelerin ardından kilise; görkemli katedraller, kiliseler ve ilahiyat okulları inşâ etmeye başlamış, bunların yanısıra bazı hukukî müesseselerin de temelini atmıştır. Kilisenin hukukî müesseseleri kurmasının en önemli sebebi, heretik gördüğü mezhepleri ortadan kaldırma arzusu olmuştur¹⁸¹.

Hıristiyan âleminin; dinî, siyasî ve içtimaî sorunlarla mücadele ettiği bir dönemde, Arabistan'da doğup büyüyen İslâm dini, Hıristiyanlığın varlığı açısından Doğu'dan gelecek yepyeni bir tehlikenin habercisi olmuştur. VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan İslâmî fetihler sonucu beş patriklikten üçü (Antakya-Kudüs-İskenderiye) Müslüman emirlerin buyruğu altına girmiş, bu aşamadan sonra biri Roma'da diğeri İstanbul'da olmak üzere iki patriklik Hıristiyanlığın ana temsilcileri konumuna yükselmişlerdir. Bu sürecin ardından Roma Kilisesi, Latin kökenine bağlı kalıp Avrupa coğrafyasını şekillendirirken, İstanbul Kilisesi ise Grek mirasına sahip çıkarak Anadolu ve Balkan coğrafyasındaki Hıristiyanlığa yön vermiştir. Müslüman Arapların; Doğu Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'ı ele geçirmesi, Bizans'ın ise Türkler karşısında bir varlık gösterememesi, Roma Patriklığı'ni Hıristiyan âleminin liderliğine yükseltmiştir. Bu gelişmelerin sonunda Katolik Kilise, bir taraftan Avrupa'da birleştirici bir rol oynarken, diğer taraftan Doğu'da İslâm fetihleri nedeniyle işlevini yitiren Roma/Bizans kurumlarını Avrupa'ya nakletmeye yoğunlaşmıştır. Nitekim bu süreçte Akdeniz ticaret yollarının Müslümanlarca kapatılması üzerine, bölgedeki Hıristiyanlık kültürü de doğal olarak Avrupa'ya geçiş yapmıştır.

711 yılında Tarık b. Ziyad'ın öncülüğünde İspanya'ya adım atan İslâm ordularının, 732 yılında Paris önlerinde Charles Martel idaresindeki Fransız ordusu tarafından güçlükle durdurulabilmesi, Roma Kilisesi'ne rahat bir nefes aldirmıştır¹⁸². VI. yüzyıldan VIII. yüzyılın ilk yarısına kadar İtalya; Katolik

¹⁸¹ Bkz. Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 241 vd.

¹⁸² Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, C. XI, İstanbul 1995, ss. 211-225; İsmail Ceran, "Puvatya Savaşı (732)", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/VIII, Güz 2016, ss. 17-47.

Kilise'nin, Lombardların ve Bizans'ın hâkimiyet sahası iken, Karolenj İmparatorluğu'nun desteğini alan papalık bölgede diğerlerinden daha etkili bir güç olmayı başarmıştır. Lombardların Ravenna'yı ele geçirmeleri üzerine, Papa II. Stephen (752–757), Frank Kralı Pepin'den yardım istemiş, 756'da Lombardları yenen Pepin de papaya; Parma, Mantua ve Ravenna'nın hâkimiyetini bahşetmiştir. Böylece dünyevî bir yönetim sahası elde etmiş olan Katolik Kilise, XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürecektir olan Papalık Devleti (Papal States)'ni kurmayı başarmıştır¹⁸³. Öte yandan Papa I. Gregorius'tan (Ö. 604) Frank Kralı III. Pepin (Charlemagne, Ö. 814)'e kadar geçen dönemde, Germen kavimler arasında kilisenin kurumsallaşması çalışmaları da önemli ölçüde tamamlanmıştır. Bu tarihî gelişmelerin yaşandığı arenada, Papa III. Leon'un Frankların Kralı Charlemagne (Şarlman: Büyük Kral)'e Roma-Cermen İmparatoru unvanıyla taç giydirmesinin ardından (800), Avrupa'da da Bizans'taki gibi benzer bir gelişme yaşanmış ve devletle kilise birleştirilmiştir¹⁸⁴.

Dinî ve siyasî arenada rakipsiz kalan bu iki güç, Avrupalıları Katolik Hıristiyanlığın çatısı altında birleştirmek uğruna, farklı inanca mensup kuzey halkları arasında yüzbinlerce insanın kanını dökmekten çekinmemişlerdir. Şarlman'ın Avrupa'daki tüm kiliseleri papanın emrine bağlamasının ardından Roma Papaları, Cluny Tarikatı'nın¹⁸⁵ da aracılığıyla Hıristiyan dünyasının en büyük otoritesi olma yolunda önemli mesafeler katetmişlerdir¹⁸⁶.

Katolik Kilise'nin bugünkü Ortodoks sınırlarına denk düşen, Doğu Avrupa coğrafyasında yaşayan putperestleri Hıristiyanlaştırmak amacıyla yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri esnasında, Doğu-Batı çatışmasına zemin hazırlayacak bir takım anlaşmazlıklar da vuku bulmuştur. Örneğin, Bulgar Kralı I. Boris (852-889)'in ülkesindeki nüfusu Hıristiyanlaştırmak üzere Franklardan yardım istemesi, Bizans İmparatoru III. Mihail (842-867) tarafından tepkiyle

---

¹⁸³ Walter Ullmann, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, Methuen & Company, London 1974, s. 71 vd.

¹⁸⁴ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 245 vd.

¹⁸⁵ Fransa'da Burgonya Eyaleti'nin Cluny Manastırı'nda X. yüzyılın başlarında kurulan Cluny Tarikatı; 910 ile 1157 yılları arasında İspanya'dan Polonya'ya kadar 314 manastırdan oluşan geniş bir ağ kurmayı başarmış, X. yüzyılda İspanya türbelerine ve Kudüs'e ziyaretler düzenlemiştir. Cluny Tarikatı bu girişimleri sonucunda, Müslümanların hâkimiyeti altında bulunan Hıristiyanlarca kutsal mekânların kurtarılması gerektiği fikrini dillendirmeye başlamış ve Haçlı Seferlerinin başlatılmasında öncülük etmiştir. X. yüzyıl sonlarında yapılan bağışlarla muazzam bir servet oluşturarak büyük arazilere sahip olan Cluny hareketi, Papa II. Urbanus döneminde geniş yetkiler elde ettiği gibi seküler yöneticilerden de destek almıştır.

¹⁸⁶ A. Hamilton Thompson, "The Monastic Orders", *The Cambridge Medieval History Contest of Empire and Papacy*, ed. J.R. Tanner v. dğr., The Macmillan Company, New York 1926, ss. 658-696; F. Donald Logan, *A History of the Church in the Middle Ages*, Routledge, London 2002, s. 105-110.

karşılanmıştır. Zira imparator, Slav bölgelerinde yaşayan halkların kendileri tarafından Hıristiyanlaştırılması gerektiğini ileri sürmüştür¹⁸⁷. Bu sırada Moravya Prensi Rastislav da aynı faaliyeti Bizanslı misyonerlerden istemiş, İmparator III. Mihail Balkan halklarının Hıristiyanlaştırılması için Kyril (826-869) ve Methodius (827-855) kardeşleri görevlendirmiştir¹⁸⁸. Kyril, Glagolitik yazı denilen ve bugünkü Slav dillerinin kullandığı alfabeyi oluşturan bir yazı icat etmiş ve kutsal metinleri bu dile çevirmiştir. Kısa süre sonra papanın uyguladığı Latince ibadet (litürji) zorunluluğunun Doğu misyonerleri tarafından ortadan kaldırılması üzerine Bulgarların Hıristiyanlaştırılması kolaylaşmıştır. Sonuçta Bulgar Kilisesi, İstanbul Patrikhanesi'ne bağlanmış ve bölgedeki Hıristiyanlaştırma faaliyeti XI. yüzyıla kadar devam etmiştir. Hristiyanlığın kabulü ile devletteki Proto-Bulgar unsurlar Slav unsuru içerisinde erimiş ve Tuna Bulgar Devleti, Hristiyan-Slav görünümü kazanmıştır¹⁸⁹.

Ortaçağ Avrupası'nda krallar, papaların taç giydirmesinden sonra meşrûiyet kazanırken, Katolik Kilisesi'nin ve Hıristiyanların dinî lideri olan papalar da dünyevî iktidarlığın zirvesine yükselmeyi başarmışlardır. Papa XII. Ioannes (955-964)'in 962'de İtalya'yı kendi topraklarına katan Alman Kralı I. Otto'ya taç giydirmesiyle imparator unvanı Franklardan Almanlara geçmiştir. Bu dönemden itibaren papalık, bir süre Alman imparatorlarının hâkimiyeti altına girmiştir. Otto, sadece Alman Kralı olmakla kalmamış, kiliseyi de himayesine alarak "Kutsal Roma-Germen İmparatoru" unvanına sahip olduğunu iddia etmiştir¹⁹⁰.

XI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Roma Kilisesi, yüzyıllardır meşrû bir patriklik olarak görmediği İstanbul Kilisesi ile gerek teolojik açıdan gerekse siyasî açıdan tam bir çatışma içerisine girmiştir. Artık her iki kilisenin de aynı çatı altında Hıristiyanlığı temsil etmesi imkânsız bir hal almıştır. Sonunda 1054 yılındaki Schisma olayı ile birbirlerini aforoz eden Roma ve İstanbul Kiliseleri, bir daha birleşmeyecek şekilde birbirlerinden ayrılmışlardır. Her iki kiliseyi ayrılık noktasına getiren başlıca olayları şu şekilde sıralamak mümkündür:

---

¹⁸⁷ Norwich, s. 58.

¹⁸⁸ Kyril ve Methodius kardeşler Hıristiyanlığa yaptıkları hizmetlerden dolayı Ortodoks Kilisesi'nce Havârilere denk azizler mertebesinde kabul edilmektedirler.

¹⁸⁹ Dimitri Obolensky, *The Byzantine commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, London 1974, s. 117.

¹⁹⁰ Norwich, s. 73

- 381 yılındaki I. İstanbul Konsili'nde İmparator I. Theodosius'un İstanbul Kilisesi'ni Ekümenik Patrik ilân etmesi, 451 yılındaki Kadıköy Konsili'nde de İmparator Marcianus'un bu kilisenin yetkilerini artırması, Roma Kilisesi'nin şiddetli tepkisine yol açmıştır.
- Bizans topraklarının çevrelediği coğrafya, helenistik dönemden beri Latin Avrupa'dan uzak kalmış ve Grek mirası üzerinde yapılanmıştır. Başta Anadolu olmak üzere Grek etkisindeki Ortadoğu coğrafyasında ibadet dilinin Grekçe olması, Latin litürjisi¹⁹¹ ile önemli bir farklılık ortaya çıkarmıştır. Papalığın bazı Grek Kiliselerini latinleştirmeye kalkışması da yeni bir tartışmayı beraberinde getirmiştir.
- Büyük Constantinus'tan itibaren Bizans imparatorları, Hıristiyanlığı devletin kontrolü altına almaya çalışmışlardır. Özellikle ikonoklazm döneminde halkın ikonlara saygı göstermesine karşı, imparatorların yasakçı politikaları Roma Kilisesi'nin tepkisine yol açmış, papalar bu olayı siyasetin kiliseye müdahalesi olarak yorumlamışlardır.
- Papa III. Leon'un 800 yılında Frank Kralı Charlemagne (Şarlman)'ı "Hıristiyanlığın koruyucu kralı" ilân etmesi, Bizans Kraliçesi İrini'nin şiddetli tepkisine yol açmıştır. Çünkü Şarlman'ın Hıristiyan misyonerliğini üstlenmesi, Bizans'ın prestijini sarstığı gibi kuzey halklarının Roma Kilisesi tarafından Katolik düşünceye göre Hıristiyanlaştırılması anlamına da gelmekteydi.
- Slav halklarına yönelik misyonerlik faaliyeti konusunda, Batı ve Doğu Kiliseleri arasında anlaşmazlığın ortaya çıkması üzerine İstanbul Patriği Photios, Latin inanç ve uygulamalarından bazılarını eleştiren bir kilise beyannâmesi yayımlamıştır. Bu beyannâme iki kilise arasındaki anlaşmazlığın iyice su yüzüne çıkmasına sebep olmuştur.
- İstanbul Kilisesi, Kutsal Ruh (Saint-Esprit)'un sadece Baba'dan çıktığı doktrinini ileri sürerken, Roma Kilisesi ise Yuhana incilindeki "Ruh, Baba'dan çıkar" (Yuhanna, 15/26) sözüne latince Filioque (Oğul'dan da)

¹⁹¹ Batı dillerinde ibadet karşılığında kullanılan liturji (liturgie), Grekçe umuma ait faaliyet anlamına gelen "leitourgia"dan türetilmiştir. Bu kelime Hıristiyanlık'ta toplu halde yapılan ibadetler ve âyinler için kullanılır. Bugünkü Hıristiyan dünyasında; Doğu, Roma Katolik, Lutherci, Anglikan, Reform ve Puriten olmak üzere altı çeşit litürji vardır. Protestanlar ise litürjiye mesafeli yaklaşmakta ve sakrament olarak sadece vaftizle Evharistiya'yı kabul etmektedirler. Bkz. Aydın, "Hıristiyanlık", s. 349.

kelimesini ilave ederek Ruh'un Baba'dan ve Oğul'dan çıktığı tezini ileri sürmüşlerdir.

- Roma Papaları başından beri rahiplerin evlenmesine karşı çıkarken, Contantinapolis Patriği Photios; Roma'nın rahiplerin bekârlığını ön plana çıkarmasını, kilisedeki Maniheist etkiye bağlayarak eleştirmiş, kilisenin idarecisi durumundaki rahiplerin evlenebileceklerini ileri sürmüştür¹⁹².

1054'teki "Schisma" olayından sonra Katolik Kilise, Bizans ve Ortodokslarla ilişkilerini askıya alarak, tüm gücünü Avrupa'nın Katolik düşünceye göre Hıristiyanlaştırılmasına (Christendom) adanmıştır. Papa VII. Gregorius (1073-1085) döneminde, önceleri savaşa karşı olan kilise, "Tanrı Barışı" sloganıyla "Müslümanlara karşı kutsal savaş" çağrısında bulunarak, kendi kontrolü altında silahlı kuvvetler toplamaya başlamıştır. Bu süreçte papalığın organizasyonu altında toplanan Haçlı kuvvetleri, ilk başarısını Endülüs'ün Tuleytula şehrini ele geçirmek suretiyle (1085) elde etmiştir. Bu başarının ardından Gregorius'un haleflerinden II. Urbanus (1088-1099); papalığın sürekli artan gücünü Avrupa'daki tüm Hıristiyanlar üzerinde yegâne dinî otorite olarak kurmak, Ortodoks Kiliseleri nüfuzu altına almak, Türkleri Anadolu'dan söküüp Orta Asya'nın bozkırlarına atmak ve en önemlisi kutsal yerleri ele geçirip Îsâ'nın sevgisini kazanmak gayesiyle Avrupalı Hıristiyanları I. Haçlı Seferi'ne yönlendirmiştir (1095). I. Haçlı Seferi hedefine ulaşarak İslâm dünyasının kalbinde dört Haçlı Devleti (Kudüs-Trablus-Antakya-Urfa)'nin kurulması ile sonuçlanmıştır¹⁹³.

Haçlı Seferlerinin organizasyonunu üstlenerek gücünün zirvesine ulaşan Katolik Kilisesi, 1232 yılından itibaren Avrupa Ortaçağ'ında yaygınlaşan kurumların başında gelen Engizisyon Mahkemeleri'ni kurarak, kendisine muhalif olan akımları güç kullanmak suretiyle bastırmaya çalışmıştır¹⁹⁴. XIII. yüzyıl Ortaçağ Hıristiyanlığı, Haçlı Seferleri sonucunda sayısız Hıristiyanın hayatını

¹⁹² M. Süreyya Şahin, "Doğu - Batı Kiliseleri, Ayrılmaları ve Sebepleri", *M.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı IV, 1986, ss. 311-329.

¹⁹³ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *İÜEF Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, XXXV, İstanbul 1994, ss. 65-78; geniş bilgi için ayrıca bkz. Sebahattin Çelik, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, CBÜ Matbaası, Manisa 2009.

¹⁹⁴ Bkz. A. Hikmet Eroğlu, "Farklı İnancı Tehdit Olarak Algılamanın Sonucu: Engizisyon Terörü", *Dinî Araştırmalar Dergisi*, VII/XX, 2004, ss. 93-100.

kaybetmesine sebep olmuşsa da Avrupalılar ve papalık açısından birtakım kazanımlar da elde etmiştir. Bunlar: üç asırdan fazla bir süre Türklerin Batı'ya doğru ilerlemelerinin önünün alınması, Müslümanlarla yapılan savaşlarda etkin bir rol oynayan; Pisa, Cenova ve Venedik gibi İtalyan şehir devletlerinin Akdeniz ticaretini Müslümanların elinden alması, gelişen ticaretle birlikte Batı tersanelerinde gemi inşaat tekniğinde yeni bir çığır açılması ve keşiflerin başlaması, Doğu'daki Süryani taş işçiliğinin Avrupa'da askerî ve dinsel mimarinin gelişiminde önemli rol oynamasıdır.

Yine XIII. yüzyıl Avrupası'nda sosyal hayata bir göz attığımızda, Katolik Kilise'nin toplumsal alanın gerçek hâkimi olduğunu görmekteyiz. Roma'da papalar, şehirlerde piskoposlar, kasabalarda rahipler, kırsal alanlarda keşişler seküler yöneticilerden daha etkili bir duruma gelmişlerdi. Şehir hayatının merkezindeki en görkemli yapılar olarak; gotik tarzda inşa edilmiş katedraller, kasaba ve köylerde ise kiliseler, manastırlar ve tarikatlar merkezî rol oynamaktaydılar. Bu yüzyıl, Dominiken¹⁹⁵, Fransiskan¹⁹⁶ ve şövalye tarikatlarının¹⁹⁷ tarih sahnesine çıktığı ve papalığın tarihteki en güçlü dönemlerini yaşadığı bir asır olmuştur¹⁹⁸.

Dinî açıdan bakıldığında ise Haçlı Seferleri sayesinde papalık; Endülüs ve Sicilya'daki Müslümanları Avrupa'nın dışına atmış, kendileri gibi düşünmeyen Hıristiyan mezhepleri ortadan kaldırmış ve pagan halklara Hıristiyanlığı kabul ettirmek suretiyle tüm Avrupa'yı Katolik inancı altında birleştirmeyi başarmıştır. Aynı zamanda Katolik dünyası bu seferler sürecinde rakibi olan Ortodokslara karşı da net bir üstünlük kazanmıştır. Haçlı Seferlerinin Ortadoğu'dan Avrupa

---

¹⁹⁵ Kastilyalı Piskopos Dominic'in 1216'da kurduğu Dominiken Tarikatı, manastır hayatını öngören bir örgütlenme tarzına sahiptir. Misyonerlik konusunda bir hayli başarılı olan Dominiken Tarikatı, Roma Katolik Kilisesi'nin himayesinde varlığını sürdürmektedir.

¹⁹⁶ Haçlılar çağında ortaya çıkan Katolik Fransiskan Tarikatı, 1209'da Assisili François tarafından kurulmuştur. Fakirliği ve inziva hayatını benimseyen, manastırlar çevresinde örgütlenen Fransiskan Tarikatı da günümüzde varlığını devam ettirmektedir.

¹⁹⁷ Şövalye Tarikatları; Hıristiyan hacıları korumak, yaralı Haçlı askerlerine yardım etmek ve onlara lojistik destek sağlamak amacıyla kurulmuş, ancak zamanla askerî nitelik kazanarak silahlı birer örgüte dönüşmüş olan Templier, Hospitalier ve Töton Şövalyeleri adlı tarikatlardır. Başlangıçta yapılan bağışlarla faaliyetlerini zorlukla yürütürken, papaların teveccühüne mazhar olduktan sonra çeşitli imtiyaz ve muafiyetler kazanmış, kendilerine ait bağımsız toprakları ve kaleleri olan illegal birer devlet haline dönüşmüşlerdir. Geniş bilgi için bkz. Sebahattin Çelik, *Beşinci Haçlı Seferi (1217-1221)*, TTK Yay., Ankara 2023.

¹⁹⁸ Robert McClory, *Power and The Papacy: The People and Politics Behind the Doctrine of Infallibility*, Published by Triumph, USA 1997, s. 17 vd.; Katolik tarikatlar için ayrıca bkz. Salihe Esen, *Dominiken Tarikatı ve Katolik Kilisesi'ndeki Yeri*, Ankara Üni, SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.

Hıristiyanlığı'na getirdiği yeni bir dinî yaşam tarzı da muhafazakâr bir ruh hâletinin temsil ettiği manastır hayatı olmuştur. Ancak Manastır hayatı, zamanla merkezî otoritenin dağılması ve kilisenin kırsal alana çekilmesine yol açmış, bu şekilde otoriteden uzak pek çok dinî cemaatler türemiştir. Buna paralel olarak Avrupa'daki manastırlar çevresinde gelişen bu yeni dinî akımlar, Maniheizm¹⁹⁹ gibi çoğu Ortadoğu kökenli gnostik görüşlerin etkisiyle farklı teolojileri de beraberinde getirmiştir. Bunların en bariz örneği, özellikle Balkanlardan Avrupa'nın içlerine kadar yayılan Bogomilizm, Katharizm ve Waldoculuk hareketleridir. Papaz Bogomil tarafından X. yüzyılda Bulgaristan'da kurulan ve düalist bir teolojik anlayışı benimseyen Bogomilizm²⁰⁰ hareketi, XIII. yüzyılda Katolik Kilisesi tarafından heretik ilân edilmiş, ardından Sırlar ve Bulgarlar tarafından baskı altına alınmıştır. Avrupa'da dört asır boyunca varlığını sürdüren Bogomil taraftarları, Bosna-Hersek'in Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle (1392-1420) Müslümanlığı kabul etmiş ve kilisenin baskısından kurtulmuşlardır²⁰¹. Güney Fransa'da XII. yüzyılda ortaya çıkan ve Hz. İsa'nın fakir yaşamını benimseyen Kathar Tarikatı mensupları ise Haçlı kuvvetleri tarafından soykırıma tâbi tutularak tamamen ortadan kaldırılmışlardır (1209-1227)²⁰². Yine aynı yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan ve "Lyons Fakirleri" adıyla Batı Avrupa'da yayılan Waldoculuk²⁰³ hareketi de Papa VIII. Innocentius (1432-1492)'un düzenlediği bir Haçlı Seferi ile ortadan kaldırılmıştır. İlerleyen yıllarda Engizisyon

---

¹⁹⁹ III. yüzyılda İran'da doğup gelişen Maniheizm inancında: Işık ve karanlık tanrısı (iyilik ve kötülük tanrısı) şeklinde gnostik bir düalizm bulunmaktadır. Işık Tanrısı Zervân insanlara kurtuluş yolunu göstermek üzere İsa'yı göndermiştir. Kurtuluşu hak etmeyen ruh, kıyamete kadar farklı bedenlerde varlığını sürdürürken (reenkarnasyon), iyi ruhlar ise samanyolunu izleyerek ışık âlemine ulaşırlar. Geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, "Maniheizm", *DİA*, C. XXVII, İstanbul 2003, ss.575-577.

²⁰⁰ Bogomillere göre Tanrı'nın iki oğlu vardır. Dünyanın ve insanın yaratılışı büyük oğul Şeytan (Satanail)'a tevdi edilmiş, fakat o Tanrı'ya başkaldırmıştır. İnsanlığı Şeytan'ın esaretinden kurtarmak için Tanrı ikinci oğlu İsa'yı insan sûretinde dünyaya göndermiş, İsa, Şeytan'a karşı zafer kazandıktan sonra semaya dönmüş, geride Bogomillere yardım etmek üzere Ruhu'l-Kudüs'ü bırakmıştır. Ahd-i Cedid'i kabul eden Bogomiller, Ahd-i Atik'in bazı kısımlarını Şeytan'ın eseri diye reddeder, evliliği ve et yemeyi yasaklar, resimlere ta'zimi putperestlik sayar, Katolik Kiliselerini ise kötü ruhların mâbedi olarak görürlerdi.

²⁰¹ Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Çolak, *Bogomilizm Doktrinini ve Tarihi Gelişimi*, Marmara Üni, SBE, (Basılmamış Y. L. Tezi), İstanbul 1997.

²⁰² Çelik, *Beşinci Haçlı Seferi*, s. 51-54.

²⁰³ Zengin bir tâcir olan Peter Waldo (1140-1205), İncil'i Latince'den Fransızcaya çevirtti. İsa'nın saf ve fakir hayatını yaşamak üzere her şeyini sattı. Eşinden ayrılıp çocuklarını manastıra verdi. Lombardiya bölgesinde çevirttiği İncil üzerine vaazlar vermeye başladı. Papa III. Aleksander Katolik Kilisesi'ne tabi olmadığı ve İncil'i tercüme ettirdiği için onu ve taraftarlarını aforoz ederek vaaz vermelerini yasakladı. <https://www.encyclopedia.com/people/philosophy-and-religion/protestant-christianity-biographies/peter-waldo>

Mahkemeleri bu tip heretik grupların kökünü kazımak için acımasız yöntemler kullanmaktan çekinmemiştir²⁰⁴.

<https://www.kenandabirkuyu.com/hristiyanlikta-ortodoksluk-ve-mezhepler/>

Sonuç itibariyle XIV. yüzyılın başlarına gelindiğinde, o güne kadar Hıristiyanlığın gelişimine katkıda bulunan üç önemli unsurun gerilemeye başladığını görmekteyiz. Bunlardan ilki, Katolik Kilisesi'nin coğrafi açıdan merkezî gücünü, papalığın da şahsî bakımdan otoritesini kaybetmeye başlamış olmasıdır. Otoritesini yitirmeye başlayan papalık, 1309 yılında güvenlik gerekçesiyle Fransa'nın Avignon şehrine taşınmış, böylece kilisenin merkezî rolü de bu durumdan olumsuz yönde etkilenmiştir. İkincisi, kilisenin öngördüğü teolojik açıklamalar heretiklerce reddedilmeye başlanmış ve geleneksel Katolik akîdeleri eskisi gibi genel kabul görmemiştir. Bir başka ifadeyle heretik akımlar, Fransisken ve Dominiken gibi Katolik tarikatlar tarafından kabul edilen yaygın görüşlere karşı alternatif fikirler üretmişlerdir diyebiliriz. Üçüncü olarak da kilise tarafından heretik ilân edilen akımların reform hareketinin oluşumuna zemin hazırlaması olmuştur. Kilise karşıtı hareketler artık Avrupa'da önemli bir yer işgal etmeye başlamış ve bu hareketlerin sonucunda Avrupa'da millî kiliseler

²⁰⁴ Jean P. Perrin, *History of the Old Waldenses Anterior to the Reformation*, Macon & Company, New York 1884, s. 21 vd.; Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, İstanbul 2018, s. 55 vd.; Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 321 vd.; Sebahattin Çelik, "Cadı Avı", *Tarih Bilinci Dergisi*, Temmuz-Ağustos-Eylül 2009/9, İstanbul, ss. 43-49.

ortaya çıkmıştır. Millî hareketlerin güçlenmesi; mahalli kiliselerin kurulmasına, Latince'nin hâkimiyetinin azalmasına ve litürji gibi konularda papalığın otoritesini kaybetmesine sebep olmuştur²⁰⁵.

2. Reform Dönemi

Latince reformatio (yenileştirme) tabiri, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren kilisenin ıslahı ve yeni kiliselerin kurulmasına yol açan dinî ve politik ortam olmak üzere iki yönlü bir anlam kazanmıştır. Genellikle reform ile birlikte kullanılan "Protestan" kelimesi, papalığa başkaldıran protestocu kiliseleri ifade etmektedir. Reform hareketini başlatan ilk Protestanlar; Martin Luther (1483-1546)²⁰⁶, Huldrych (Ulrich) Zwingli (1484-1531)²⁰⁷ ve Jean Calvin (1509-1564)²⁰⁸ olarak bilinmektedir. Her ne kadar arka planında birtakım sosyo-politik sebepler yatıyorsa da bu üç kurucu eşhas için meselenin gerçek sebebi teolojiktir. Onlara göre; Katolik Kilise gelişen Avrupa insanını kucaklayamadığı için çökmüş, teolojik açıklamaları yetersiz kalmış ve Hıristiyanlık da aslî mesajından uzaklaştırılmıştır.

---

²⁰⁵ Merry E. Wiesner-Hanks, *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, Çev. Hamit Çalışkan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 198 vd.

²⁰⁶ Başlangıçta Katolik bir papaz olan Felsefe Profesörü Martin Luther, 1511'de Roma'ya yaptığı seyahatinde gördüğü yolsuzluklar, papazların tahakkümü, dinin sömürülmesi ve günahların parayla bağışlanmasına dair örnekler üzerine hayal kırıklığına uğramış, papalığa karşı yazdığı 95 maddelik bir reddiyeyi Wittenberg Kilisesi'nin kapısına asarak Katolik Kilise'ye karşı ilk protesto hareketini başlatmıştır.

²⁰⁷ Zürih Kilisesi'nin rahibi olan Ulrich Zwingli; rahiplerin evlenmesine karşı çıkmıyor, kiliselerden ikona ve tasvirleri kaldırtıyor, müzikli ayinleri yasaklıyor ve papalığın otoritesini tanımıyordu. Luther ile aynı dönemde yaşayan Zwingli, onunla evharistiya konusunda farklı düşünüyordu. O, ekmek ve şarap ayininde İsa'ya atfedilen bedenim ve kanımdır sözünün sembolik olduğunu ileri sürmektedir.

²⁰⁸ Cenevre'de Protestan örgütlenmeyi başlatan Jean Calvin; İncil'in tek iman kaynağı olduğunu, Tanrı ile birey arasına herhangi bir aracının girmemesi gerektiğini, ruhban sınıfının ayrıcalığının bulunmadığını, kiliselerden tasvirlerin kaldırılması gerektiğini savunuyor, kurtuluş için bireyin ahlaklı olmasının yeterli olacağını ileri sürüyordu.

Martin Luther (1483-1546)

Huldrych or Ulrich Zwingli (1484-1531)

Jean Calvin (1509-1564)

Reformcuların ilk hedefleri kutsal kitabın herkes tarafından anlaşılmasını sağlamaya çalışmak olmuştur. Onlara göre; kutsal kitabın anlaşılması için geleneğe ihtiyaç yoktur, herkes kutsal metinleri anlayabilecek kapasiteye sahiptir, bu kapasiteye ulaşmanın tek şartı ise imandır. Reformcuların İkinci hedefleri ise papanın otoritesini ve bu otoritenin biçimlendirdiği geleneği reddetmek olmuştur. Onlara göre; insanla Tanrı arasındaki ilişkide ibadet etmek, hayır işlemek, iyilik veya kötülük yapmaktan ziyade iman sahibi olmak önemlidir. Bu nedenle reformcular evharistiya ile vaftiz dışındaki endüljans²⁰⁹ ve diğer sakramentleri kutsal kitapta olmadığı düşüncesiyle reddetmişlerdir.

Devrin Papası X. Leo ve Roma Germen İmparatoru V. Karl, Martin Luther'in önderliğindeki reform düşüncelerini ve taleplerini reddetmiştir. Dönemin siyasal şartlarının da şekillendirdiği bir dizi görüş ayrılığının ardından,

---

²⁰⁹ Endüljans: Ortaçağ Avrupası'nda bir tür günah çıkarma ritüeli olup, ölümden sonra cennete gitmek için papanın belli bir bağış karşılığında verdiği af belgesinin adıdır. Diğer bir ifadeyle kilisenin halktan para alarak cennetten toprak satmasıdır.

protestocu bazı kiliseler “Augsburg İnanç Bildirgesi” adlı bir iman deklarasyonu yayımlamıştır. Avrupa’da XIV. yüzyıldan beri yoğunlaşan sosyal ve teolojik sebeplere dayalı olarak, XV. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan protesto hareketleri, XVI. yüzyıldaki reformasyon hareketi Protestan Kiliselerinin Roma’dan ayrılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu ayrılığın ardından Protestanlar, ruhban sınıfının egemenliğini dışlayıp merkezî otoriteden uzak kalan daha orijinal bir örgütlenme biçimi olarak Pastoral Kilise²¹⁰ anlayışına yönelmişlerdir. Orta ve Kuzey Avrupa’da başlayan bu hareket, reformcu taleplerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Reformcular kutsal metnin anlaşılmasında aracı mekanizmaların kaldırılması ve Katolik Kilisesi’nin uygulamalarına katılmama hususlarında, kendi aralarında görüş birliği içerisinde olsalar da seküler konularda ihtilafa düşmüşlerdir. Sözelimi Lutherci başkaldırı eylemi, mahallî prenslere karşı statükocu bir duruş sergilerken, aynı zamanda devlet ile kilise gücünün yeri geldiğinde ittifak içerisinde girmesi gerektiği fikrini de uygun görmüştür²¹¹.

Protestanlık hareketinin Kuzey ve Orta Avrupa ülkelerinde hızla yayılması ve reformcularla kilise arasında artarak devam eden sürtüşmeler, “Otuzyıl Savaşları” denilen bir dizi silahlı çatışmanın patlak vermesine yol açmıştır. 1618-1648 yılları arasında cereyan eden Otuzyıl Savaşları sonunda galip gelen Katolik Kilisesi kaybettiği bazı toprakları geri almış, 1648’de Vestfalya’da imzalanan barış antlaşmasının ardından sağlanan huzurla birlikte din savaşları sona ermiştir. Bu antlaşmanın ardından Avrupa Hıristiyanlığı’nın bugünkü siyasî-dinî coğrafyasının sınırları belirlenmiştir. Avrupa’da kilisenin ve Hıristiyan grupların statüleri büyük oranda bu dönemdeki düzenlemelere dayanmaktadır. Bu dönemden itibaren Avrupa’nın güneyine Katolik devletler, kuzeyine ise Protestan devletler hâkim olmuştur²¹². Her ne kadar Protestan Kiliseleri kendi içinde radikal kanattan liberal kanada kadar geniş bir yelpaze halinde

---

²¹⁰ Pastor kelimesi: papaz, kilise ve cemaatin dinsel sorumlusu anlamına gelmektedir. Pastoral kelimesi ise basit yaşam süren dinsel bir topluluğun üyeleri anlamını taşımaktadır. Pastoral Kiliselerin dini cemaat sorumluları tarafından öğrencilere; manevi destek, özel öğütler ve tavsiyeler verilmektedir.

²¹¹ R.H. Bainton, *Here I Stand: a Life of Martin Luther*, New York 1950, s. 187-188.

²¹² Geniş bilgi için bkz. 396 Bkz. William C. Schrader, “The Peace of Westphalia, 1648–1948”, *American Journal of International Law*, Volume 42, Issue 1, January 1948, ss. 20-41.

bulunuyorsa da geleneksel dogmalara ve kilisenin merkezîleşmesine karşı duruşlarıyla homojen bir karakter arz etmektedir.

XVI. yüzyıla kadar Katolik Kilise'ye sıkı sıkıya bağlı olan İngiltere'de reform süreci diğer Avrupa ülkelerinden daha farklı bir tarzda gelişim göstermiştir. Reform ile birlikte Protestan düşünceler, özellikle Cambridge ve Oxford bölgelerinde yayılmış, ardından kurumsal bir hal almış ve İngiltere Kraliyet Kilisesi oluşmuştur. Reform döneminde İngiltere'de, Anglikan Birliği Kiliseleri (Anglican Communion) adıyla tüm İngilizleri içinde barındıran milli bir kilise kurulmuş, bu yeni oluşumda İngiltere Kralı kilisenin başı kabul edilmiştir. Kral da din işlerini yürütmek üzere Canterbury Başpiskoposunu Anglikan Kiliselerinin ruhanî lideri olarak atamıştır. Bu dönemden itibaren kraliyet tarafından tayin edilen Anglikan Piskoposlar, Lordlar Kamarası'nda yer almaktadırlar²¹³.

Reform döneminde yaşanan bu gelişmelerin ardından Katolik Kilisesi ciddi bir bölünmeye mâruz kalmış, Avrupa'da ortaya çıkan "Old Catholic Church" hareketi 1869 I. Vatikan Konsili'nde kabul edilen "papanın yanılmazlığı" doktrinini reddederek Katolik Kilisesi'nden ayrılmıştır. Old Catholic Church özellikle Almanya, İsviçre, Avusturya, Hollanda, Polonya, Filipinler ve Kuzey Amerika'da örgütlenmiştir. Litürji konusunda da Katolik Kilisesi'nden ayrılan bu kiliseler, Meryem'in aslî gûnahtan âri (immaculate conception) olduğu doktrinini kabul etmemektedir²¹⁴. XIX ve XX. yüzyıllardan itibaren Protestan ülkelerinde kurulan tarikatlar arasında; Richard M. Benson tarafından 1865'te kurulan monastik karakterli Society of Saint John the Evangelist Tarikatı (Cowley Fathers) en kayda değer olanıdır. Tarikat bugün özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Avustralya gibi ülkelerde faaliyetlerine devam etmektedir.

Hıristiyanlık tarihinin dönüm noktalarından biri sayılan reform hareketi sonrası, Avrupa Hıristiyanlığı şu unsurlar ışığında yeniden şekillenmiştir:

---

²¹³ Nihan Taşmerdivenli, *Erken Modern Dönem'de Toplumsal Bölünmeler Ulusal Kiliseler Oluşumu Anglikan Kilisesi Örneği*, İ.Ü., SBE, (Basılmamış Y. L. Tezi), İstanbul 2019, s. 79-82.

²¹⁴ James R. Lewis, "Old Catholic Movement", *The Encyclopedia of Cults, Sects, and New Religions*, 1. edition, Prometheus Books. United States 1998, s. 367; Yıdırım, *Hıristiyanlık*, s. 175-178.

- V. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar devam eden feodal yapı ile kilise arasında bir denge bulunmaktaydı. Ancak XII. yüzyıldan itibaren Avrupalıların kapitalist sürece geçmeye başlaması üzerine, toplum yapısı ile kilise arasındaki denge bozulmuştur.
- Kilise ile Avrupa kapitalizmi arasındaki sürtüşmenin politik ve dinî yansımasının bir sonucu olarak; XIV. yüzyılda Wycliffe²¹⁵ ve Hus²¹⁶ gibi yeni bir takım akımlar ortaya çıkmıştır.
- XV. yüzyıla kadar hânedanlarca yönetilen etnik uluslar, gelişen milliyetçilik şuuru ile millî devlet anlayışına yönelmişlerdir. Hânedan idaresinden millî devlet yönetimine geçiş, aynı zamanda papalığın yetkisinden uzaklaşmayı beraberinde getirmiştir.
- Germen topraklarında gelişen Protestanlık, bir süredir hânedanlık karşıtı hareketleri destekleyen Almanya ile Latin Avrupa arasındaki hâkimiyet mücadelesinin, bu kez dinî ihtilaf adıyla gün yüzüne çıkmasına sebep olmuştur. Bu durum reform hareketinin altında politik bir zeminin de olduğunu ortaya çıkarmıştır.
- Reformizmin oluşturduğu yeni ortama katkıda bulunan bir başka unsur da Osmanlı Devleti'nin Avrupa coğrafyasında ilerlemeye başlaması ve ortaya çıkan kaos ortamıdır. Bu kaos ortamında, Luther'in Türkler hakkındaki olumsuz kanaatlerine rağmen papalık, Luther ve Türkleri "deccâlin ordusu" tabiriyle aynîleştirerek her iki hareketi de düşman olarak gördüğünü ilân etmiştir²¹⁷.

²¹⁵ Bu hareketin kurucusu olan John Wycliffe (1320-1384): Bir İngiliz skolastik filozofu, ilâhiyatçı, Kutsal Kitap tercümanı ve reformcu olup XIV. yüzyılda Roma Katolik Kilisesi'ne karşı muhalif görüşler ileri sürmüştür. Homurtucular (Lollards) olarak bilinen Wycliffe'in takipçileri; Kilisenin servet edinmesine itiraz ediyor, tasvir karşıtlığını (ikonoklazm) savunuyor, sakramentlere, ölü ayinlerine, transubstansiasyona, ruhbanlık geleneğine ve papalık kurumuna karşı çıkıyorlardı. Bkz. Emily Michael, "John Wyclif on Body and Mind" *Journal of the History of Ideas*, Volume 64/3, 2003, ss. 343-360.

²¹⁶ Jan Hus (1369-1415), rahiplik, vaizlik ve üniversite rektörlüğü görevlerinde bulunmuş, Wycliffe'in yazılarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Onun "Trialogus"unu Çekçe'ye çevirmiş ve görüşlerinin yayılmasına yardımcı olmuştur. Papanın ve piskoposların ahlâkını eleştirmiş, endüljans satışını karşı çıkmış ve reform hareketinde aktif rol almıştır. Bu durum siyasî otoriteyi, üniversiteyi sapkınlık şüphesinden temizlemek için harekete geçince, sorguya çekilen Hus, Wycliffe'in yazılarının içerdiği her türlü hatayı kınadığını ilan ederek kralın emrine itaat etmiştir. Bkz. Joseph Wilhelm, "Jan Hus" *The Catholic Encyclopedia*, Volume VII, New York 1910.

²¹⁷ Martin Luther, 1529 yılında Batı Medeniyeti'ni İslam tehlikesinden korumak için Türklerle karşı savaşmanın her Hıristiyanın üzerine vazife olduğunu bildiren *Libellus de Vita et Moribus Turcarum (Türklerle Karşı Savaşta)* isimli eserini kaleme almıştır. Bkz. Önder Canveren, "Martin Luther'in İslam ve Türkler hakkındaki değerlendirmeleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 42, 2014, ss. 151 – 164.

Reform döneminde, Avrupa'nın Doğu coğrafyası bu hareketten çok fazla etkilenmemiş, eskiden olduğu gibi Ortodoks özelliğini korumaya devam etmiştir. XVI. ve XVII. yüzyıldan itibaren Lutherci Protestan Kiliseleri, Ortodokslarla yakınlaşarak İstanbul Patriği II. Jeremiah ile ilişki kurmuşlardır. Daha sonra İstanbul Patriği Cyril Lucaris, Calvinici Protestanlarla temasa geçmişse de bu ilişkiler beklenen olumlu sonuçları getirmemiştir. Nitekim 1672'ye gelindiğinde Kudüs'te toplanan Ortodoks Sinodu, Protestanları heretik ilân etmiştir²¹⁸. Katolik Kilisesi, Protestanlık tehlikesinin bütün Avrupa'yı sarmasından endişelenerek, kilise içerisinde bir takım ıslah hareketlerine girişmiş ve bu amaçla toplanan I. Trent Konsili (1545-1563)'nde; endüljansın iptali, piskoposların yetkilerinin sınırlandırılması ve kilise organizasyonu gibi konularda reformcularla benzer görüşler geliştirmek suretiyle uzlaşma yanlısı bir tutum ortaya koymuştur. Ancak bununla birlikte Katolikler, papanın bütün Hıristiyanlığın lideri olduğu fikrinden vazgeçmemişlerdir.

Öte taraftan Osmanlı hâkimiyetinin Avrupa içlerine kadar yayılması ve Akdeniz'in bir Türk gölü haline gelmesi, XVI. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın misyonerlik faaliyetlerini Avrupa dışına taşımalarını sağlayan en önemli gelişme olmuştur. Akdeniz ticaretinin Türk donanmaları tarafından kapatılması sonucunda, Avrupalı denizciler yeni rotalara yönelmiş; Ferdinand Magellan, Cristof Colomb ve Vasco da Gama gibi denizci kâşifler, hem Katoliklerin hem de Protestanların misyonerlik yapacakları yeni bölgelerle tanışmalarına zemin hazırlamışlardır²¹⁹. Bu bölgeleri keşfe çıkan Katolik ve Protestan din adamlarından oluşan seyyahlar ise özellikle Güneydoğu Asya'da başarılı misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Netice itibariyle bu tarihsel gelişmeler kilisenin yeni misyon teknikleri üretmesine, daha örgütlü misyoner teşkilâtları kurmasına ve daha entelektüel misyonerler yetiştirmesine yol açmıştır.

---

²¹⁸ Chadwick, s. 360.

²¹⁹ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 723 vd.

Bu dönemde yürütülen karşı reform hareketi Protestanlığı asimile etme hususunda başarısız kalmışsa da bu gelişmeler Cizvitler²²⁰ gibi bazı teşkilâtların örgütlenmesine imkân vermiş ve Katolik Hıristiyanlığın Asya ve Amerika'da güçlenmesine katkı sağlamıştır. Hıristiyanlık, Cizvitlerin öncülüğünde Doğu Asya bölgesinde hızla yayılmaya başlamıştır. Esasen Cizvitler bölgeye gelmeden asırlar önce V. yüzyılda kiliseler arasındaki kristolojik tartışmaların yaşandığı dönemlerde Hıristiyanlık dini, özellikle Nestûrîler aracılığıyla Asya kıtasında yayılarak 635'te Uzakdoğu'da Çin'e kadar ulaşmıştı. 823 yılından önce Çin'de David adında bir metropolitin gösterdiği faaliyetler sonucu Çin Hıristiyanlığı büyük ölçüde manastırlar çevresinde inzivaya dayalı bir şekilde gelişmişti. 845'te Taoist Kral Wu Tsung'un iktidara gelmesiyle Çin'de giderek zayıflamaya başlayan Hıristiyanlık, XVI. yüzyıldan itibaren Katolik misyonerlerin etkisiyle Asya kıtasında yeniden hızlı bir yayılım sürecine girmiştir²²¹. Bu yüzyıldan itibaren Avrupa dışında hızla genişleyen Hıristiyan kolonilerdeki güç dengesi Katolikler lehine değişirken, Protestanların misyonerlik faaliyetleri ancak XVII. yüzyıldan sonra başlamıştır.

Diğer taraftan Ortodoksların durumuna da bir göz atacak olursak; Slavların yaşadığı topraklarda gittikçe güçlenen Rus Ortodoks Kilisesi'nin, 1453'te Osmanlıların İstanbul'u fethinden sonra Ortodoksluğun fiilî merkezi olma yönünde güç kazandığını görmekteyiz. 1589 yılında Moskova Kilisesi, kendisini "Üçüncü Roma" sıfatıyla ekümenik patrikliklere eş bir otorite olarak gördüğünü ve yeni Ortodoks Kilisesi'nin merkezinin Rusya olduğunu ilân etmiştir. Bu aşamanın ardından İstanbul Patrikliği sembolik değerini korurken, Moskova Patrikliği fiilî planda Ortodoksluğun temsilcisi olmuştur. Ancak Ortodoksların misyonerlik faaliyetleri, Katolikler ve Protestanlar gibi ülkelerinin dışına taşmayıp genellikle Rusya ve Balkan topraklarıyla sınırlı kalmıştır.

---

²²⁰ Yoksulluk ve bekâret yemini ederek Tanrı'nın lütfunu kazanmayı hedefleyen Loyolalı İgnatius ve yedi arkadaşı tarafından 1538'de Paris'te kurulan bu tarikat, Dominiken ve Fransiskanlar gibi Katolik geleneğini muhafaza etmek üzere reformculara karşı çalışmalar yürütmüştür.

²²¹ 431 Efes Konsili'nde aforoz edilen Nestorius ve taraftarları, Bizans'ın sıkı takibatına uğrayınca Sasanilere sığınmış, ardından misyonerlik faaliyetlerini genişleterek mezheplerinin Orta Asya'ya kadar yayılmasını sağlamışlardır. Bkz. Atiya, s. 265-266; Zernov, s. 58-62.

3. Rönesans Dönemi

İtalyanca "Rinascita, Rinascimento", Fransızca "Rönesans" kavramı dinî bir terim olarak; yaşamını yitirmiş bir kişinin yeniden hayata dönüşüne verilen isimdir. Ancak bu ölüm gerçek anlamda ölüp yeniden dirilmek değil de daha çok günahlardan arınma manası taşımaktadır. Haçlı Seferleri sırasında erkek gücünün büyük zayıf vermesi üzerine, tarıma dayalı Avrupa'da, makineye dayanan yeni bir güce geçiş süreci başlamıştır. Makinelerin insanın yerini alması, yarı köleci feodal toplumun da sonunu getirmiştir. Avrupa'da XIV. yüzyılda başlayıp XVII. yüzyıla kadarki geçen zaman diliminde, feodal toplumdaki kapitalist topluma geçiş süreci hız kazanmıştır. Bu dönüşüm, aynı zamanda içe kapalı Hıristiyan teolojisinden dış dünyaya açılan ve sonrasında Avrupa Hıristiyanlığı'nı revize edecek olan yeni bir dönemin başlangıcı demektir. Katolik Kilise, Batı dünyasında bölünmeye sebep olan Protestan anlayışın nedenlerini tespit edip, kendi içinde bir ıslah ve yenileşme başlatmadığı gibi Ortaçağ skolastik düşüncesini taassup halinde muhafaza etme yoluna gitmiştir. Kilisenin her türlü ilmî gelişmeye karşı çıktığı bu taassup ve anlayışsızlık ruhu, Avrupa'da Rönesans Dönemi (XIV-XVII. yy)'nin başlangıcının en önemli etmeni olmuştur.

XVIII. yüzyılın sonlarında gerçekleşen Fransız İhtilâli (1787-1799) ile yükselişe geçen "Aydınlanma Dönemi (1648-1800)'nde, Batılı bilim adamlarının Katolik Kilisesi'ne karşı net bir tavır takındıklarını görmekteyiz. Esasen Rönesans, Avrupa Ortaçağı'nda teokratik kilisenin merkeze oturtulduğu bir dönemden, insanı evrenin merkezine alan yeni bir dünya görüşüne geçişi sağlamıştır. Ortaçağlar boyunca Avrupa'da hem dinî, hem de siyasal anlamda otorite sahibi olan papalar; Rönesans sonrası İngiltere, Fransa, İspanya gibi devletlerin güçlenmesiyle nüfuzlarını kaybetmişlerdi. Ancak buna rağmen eski katı tutumunu devam ettirmeye çalışan Katolik Kilisesi, 1869'da topladığı I. Vatikan Konsili'nde; "papanın verdiği kararlarda ve icraatında yanılmaz, hata yapmaz" olduğu fikrini bir kez daha deklare etmiştir²²².

Fransız İhtilâlinin ardından, Katolik Kilisesi'nin ve papalığın dünya gerçekleriyle yüzyüze gelerek fildişi kulesinden inmesi artık kaçınılmaz

---

²²² Aydın, "Batı ve Doğu Hıristiyanlığı", s. 132.

olmuştur. XX. yüzyıla girildiğinde; Avrupa'da laikleşme süreci tüm hızıyla devam ederken, kilise ile devlet sistemleri birbirinden ayrılmakta, papalık eski siyasî etkinliğini neredeyse tümünden kaybetmekteydi. Modern dönemlerde kilise, artık sadece ilişkili olduğu toplumlara dolaylı bir etkide bulunmakta ve tarihsel konjonktörün gerektirdiği dengeleri sağlamaya çalışmaktaydı. I ve II. Dünya Savaşları sonucunda ortaya çıkan yeni devletlerden, emperyalizm ve modernizmin bir başka adı olan globalizme kadar gelişen olaylar kuşağının neticesinde, kilise yepyeni problemlerle karşılaşmıyordu. XX. yüzyılda gelişen sosyal ve siyasî olaylar, kilisenin daha önce karşılaşmadığı problemleri beraberinde getiriyordu. Modernizmin getirdiği sosyal ve teknik kurumlar kiliseyi zor durumda bırakıyor; bu durum geleneğe bağlı muhafazakâr Hıristiyanların modernizme tepki duymasına yol açıyordu. Ancak bu tepkiler modernizmin gelişmesini durdurmakta yetersiz kalıyordu. Bu durumda kilisenin, modernizme karşı yeni ilişkiler geliştirmek ve topluma bakışını değiştirmekten başka çaresi kalmamıştı²²³.

4. Modernizm Dönemi

Katolik Kilise; önce XVI - XVII. yüzyıllardaki bilimsel dönüşümle ardından XIX. yüzyıldaki endüstri devrimi ile karşı karşıya gelmiştir. Bunlardan özellikle ikinci dönem olan endüstri devrimi; kendisine paralel olarak gelişen liberalizmin ve komünizmin yarattığı sosyo-kültürel şartlar altında, işçi sınıfı arasında komünizmin güç kazanmasına sebep olmuştur. Bu dönemde kilise, liberal teoloji yorumlarıyla komünizmin yayılmasını önlemeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Endüstri devriminin ardından kilisenin ilgilenmek zorunda kaldığı ikinci problem pozitvizmin gelişmesi olmuştur. I. Vatikan Konsili'nde pozitvizme karşı tamamen dışlayıcı bir tutum sergileyen kilise, XX. yüzyılın başından itibaren bu katı tutumundan vaz geçmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde daha ılımlı bir tutum benimseyen papalar, bazı liberal kararlar alarak modernizmin etkilerini hafifletmeye çalışmışlardır²²⁴.

---

²²³ R. Neudecker, "The Catholic Church and the Jewish People", *Vatican II: Assessment and Perspective*, C. III, ed. R. Latourelle, New York 1989, ss. 262-283.

²²⁴ Davies, *Avrupa Tarihi*, s. 861 vd.

Kilise geleneğindeki çağdaş değişimler, büyük oranda modernizm karşısında takınılan tavır çerçevesinde gelişmiştir. Katolik Kilisesi, özellikle kitlesel göçler ve işçi olarak çeşitli ülkelerden gelen insanlar için yeni uygulamalar ihdas etmek zorunda kalmıştır. Sözelimi eski tarz ibadet usullerinin yeni göçmen kitlelerin oluşturduğu çok kültürlü sosyal yapıya hitap etmediği görülmüş, bunun üzerine Katolik Kilisesi, Protestanlık'tan esinlenerek esnek bir litürji sistemi kurmaya çalışmıştır. Bu yeni uygulamalara ek olarak kilise ibadet dilini serbest bırakmış, bu durum ise misyonerlik faaliyetlerine olumlu anlamda katkı sunmuştur. Katolik Kilisesi aynı zamanda Protestanlarla uzlaşabilmek için İbrânîce olan "Eski Ahid" versiyonunu onaylamış, laiklerin dinî faaliyetlere katılabileceği gibi bazı düzenlemeler yapmıştır. Tüm bu yeniliklerin yanısıra denetleyici merkezî gücünü sürdürebilmek adına Katolik Kilisesi, din adamlarının tayin işlemini geleneklere bağlı bir şekilde yerine getirmeye devam etmiştir²²⁵.

XX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Protestanların yaptığı yenileştirme hareketlerinin başında, Kitâb-ı Mukaddes'e dipnotlarla da olsa yorum mahiyetinde bazı açıklamaların konulması olmuştur. Özellikle Alman Protestanları müzik gibi sosyal etkinliklere yönelmişlerdir. Danimarka'da Luther Kilisesi'nde kadın pastör seçilmesi de bu yeniliklerden biri olmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak geleneksel Hıristiyan teolojik düşünce biçimi de değişime uğramıştır. I ve II. Dünya Savaşlarından itibaren Hıristiyanlığın teolojik problemlerinin merkezine "Tanrı-evren ilişkisi" problemi oturmuş; bu savaşların yol açtığı felâketler, Hıristiyan teolojisinde Tanrı ve insan arasındaki ilişkinin pek de yakın olmadığı düşüncesini beraberinde getirmiştir. Marks ve Engels'in fikirleri deizm ve ateizm akımlarının Avrupa'da gelişmesine yol açarken, globalizmin yol açtığı gelişmelere karşın komünist rejim altındaki Ortodoks Kilisesi kendini bu değişimlerden uzak tutmayı başarmıştır²²⁶.

Katolik Hıristiyanlığın teolojik anlamda bu yeni fonksiyonundan başka üstlendiği bir görev de global sosyal bir kurum olmasıyla ilgilidir. Buna göre

---

²²⁵ İbrahim Sarıtaş, "Katolik Kilisenin Yeni Dünya Düzeni ile İmtihanı: 19. Yüzyılda Siyasal Katolisizm", *Liberal Düşünce Dergisi*, C. 24, Sayı 94, 2019, ss. 7 - 32.

²²⁶ George P. Majeska, "Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe, Review" *The Slavic and East European Journal*, Volume 20/2, 1976, s. 204-206.

kilise, dinî yapı olmanın dışında modern hayatta fonksiyonu olan bir güç haline gelmiştir. İspanya, Portekiz, İtalya, İrlanda gibi ülkelerde Hıristiyanlık devletin resmî dini olarak varlığını sürdürürken diğer ülkelerde kilise, devlet ve siyaset üzerinde farklı düzey ve biçimlerde etkisini artırmıştır. XX. yüzyılın başında dinin temellerini arayan ve sosyal aktiviteyi dışlayan Evanjelik Kiliseler, 1960'lardan itibaren sosyal faaliyetlere katılıma önem vererek, misyon alanında sosyal yapıları devreye sokmuşlardır. Bütün bu gelişmeler “dogma” dan sosyal bir örgütlenmeye doğru geçiş yapan kilisenin yeni görev alanlarını da belirlemiştir. Kilisenin modern dünyadaki fonksiyonu, klasik çağlardaki fonksiyonundan farklı bir şekilde değişmiş, bu durum Hıristiyanlığa modern dönemlerde yeni bir tanım getirilmesini zaruri kılmıştır. Hıristiyanlığın modern dönemlerdeki temel sloganı; “kurtuluş aracı olarak Hıristiyanlık” olmuştur. XXI. yüzyılda da kilisenin yeni fonksiyonu bu kurtuluşu esas alan kavramlar üzerine temellenmiştir. Kilise, Tanrı'nın mesajı olarak Hıristiyanlığı; savaşlar ve felâketlerle dolu bir dünyaya ümit vermek, modern hayatın getirdiği çoğulculuğa hitap edebilmek ve Hıristiyanlığın temel hedefinin insanın kurtuluşunu sağlamak olduğu düşüncesini vurgulamaya çalışmıştır. Tüm bu değişimlere rağmen Kilise, yüzyıllar boyunca oluşturduğu geleneksel iç dinamikleri ve güçlü organizasyon sistemi sayesinde, Hıristiyanlığın İznik ve Kadıköy Konsilleri'nde belirlenen aslî çerçevesindeki unsurlardan ayrılmamıştır²²⁷.

Katolik Kilise'nin modern dönemde kendi dışındaki kurumlarla geliştirdiği dinî, siyasî ve sosyal ilişkilerini şu şekilde sıralayabiliriz:

a) Kilise - Siyaset İlişkisi

Katolik öğretiyeye göre, Tanrı'nın yeryüzündeki krallığı kilisedir. Bu anlayış gereği papalar her dönemde kendilerini dünyevî otoritelerin üzerinde görmüşlerdir. Her ne kadar ilk kilisenin kuruluşundan itibaren Hıristiyanlığın yasaklı dönemlerinde, kilise babalarının siyasî otoritelerle münasebeti tamamen husumete dayalı olsa da İmparator I. Constantinus'tan itibaren iki taraf da kendi menfaatleri ölçüsünde çoğu zaman aynı doğrultuda hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Avrupa'da 1075'te Papa VII. Gregorius'un (1073-1085), imparator

---

²²⁷ Arthur Gilbert, *The Vatican Council and the Jews*, The World Publishing Company, New York 1968, s. 107-108.

ve kralların kilise üzerinde hiçbir yetkisinin olmadığını ilân edişine kadar, siyasî otoriteler genellikle kiliseye hâkim durumdaydılar. XI-XIV. yüzyıllar arasındaki dönemde ise Mesîh, Avrupalı toplumların tek hâkim gücü olarak kabul görmekteydi²²⁸. Fakat XIII. yüzyılın sonlarında Haçlı Seferlerinin papaların vaat ettiği kazançlarla sonuçlanmamasının ardından²²⁹, seküler krallar yeniden hâkimiyet kurmaya başlamış, akabinde yaşanan Fransız İhtilâli ise bu hâkimiyeti pekiştirmede önemli bir rol oynamıştır. 1870 yılına kadar siyaset üstü bir kurum olarak varlığını sürdüren papalık, bu tarihten sonra artık ulus devletlerin dışında bir kurum halini almış, ne onlardan üstün ne de onlardan aşağı bir pozisyonda olmamak suretiyle kendi konumunu muhafaza edebilmiştir. 1929 yılında İtalya Başbakanı Mussolini ile Lateran Antlaşması imzalayan papalık, İtalya'daki topraklarından vaz geçmek şartıyla Roma'da bağımsız Vatikan Devleti'ni kurmayı başarmıştır. Bu aşamanın ardından papalar, hem Vatikan'ın devlet başkanı hem de Katolik Hıristiyanların rûhanî liderliği vasfını elde etmişlerdir²³⁰.

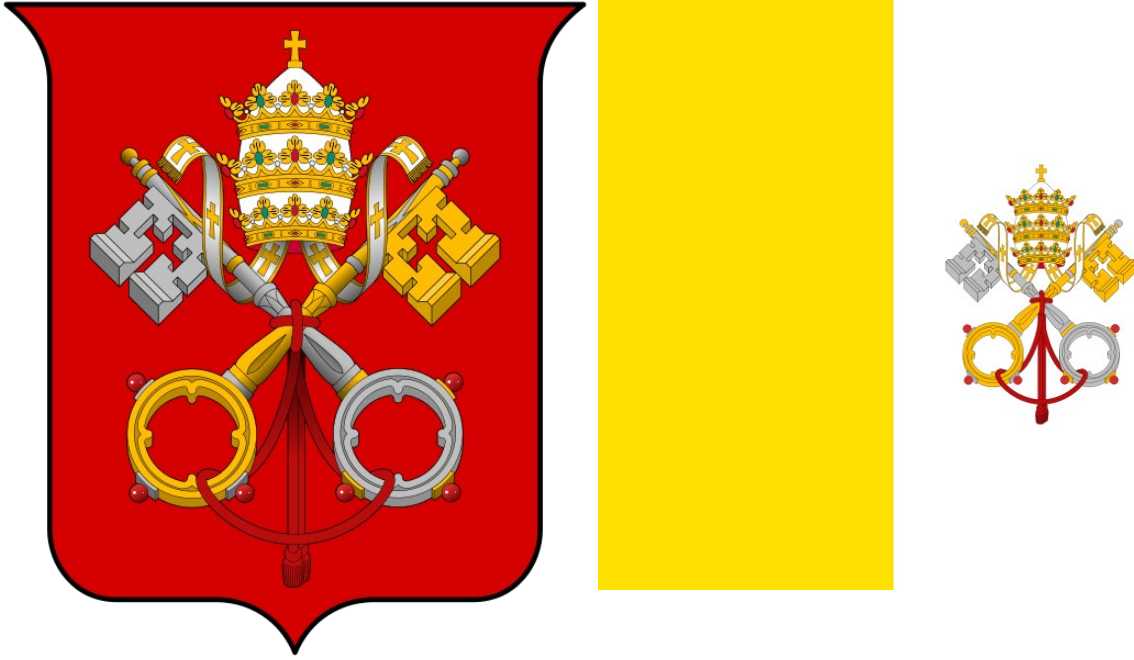

Vatikan Devleti

²²⁸ Karl Rahner, "Perspectives for Pastoral Theology in the Future" *Humane Society and the Church of Tomorrow*, New York 1991, ss. 106-119; Çelik, *Beşinci Haçlı Seferi*, s. 24-25.

²²⁹ Haçlılar Outremer'deki son merkezleri olan Akkâ'yı 1292 yılında Müslümanlara terk ederek İslâm topraklarından ayrılmışlardır.

²³⁰ Mahmut H. Şakiroğlu, "Vatikan", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 564-568.

Vatikan bayrağı

b) Kilise - Komünizm İlişkisi

Fransız ve Amerikan ihtilâlinin ardından; “milliyetçi akımlar” ve “ulusların selfdeterminasyon hakkı” şeklinde iki siyasi söylem ortaya çıkmıştır. Bağımsızlığını kazanan yeni ulusların örgütlenme sistemi ve yeni kiliselerin problemleri ile karşı karşıya kalan Katolik Kilise, geleneksel misyonerlik anlayışını değiştirmek zorunda kalmıştır. I ve II. Dünya Savaşları sonucunda; Almanya, Rusya, Avusturya ve Osmanlı Devleti gibi hânedan imparatorlukları çökünce Komünizm, Avrupa’yı Nazilerden ve Kapitalizm’den kurtaracak bir umut haline gelmiştir. Marksist rejimler hâkim oldukları Hıristiyan ülkelerde dinin yerine; bilim, sanat ve siyasî ritüelleri koymaya gayret sarf etmişlerdir. Özellikle şehirlerde yaşayan orta halli ve zengin kesimler bu faaliyetlerden etkilenirken, kırsal kesimlerde yaşayan kitleler kiliseye olan bağlılıklarından ödün vermemişlerdir. Bu durumda Komünist idareciler kiliseleri kontrol altında tutmak ve faaliyet alanını kısıtlamak için yeni formüller üretmişlerdir. Bu formüllerden biri, Stalin’in 1943’te Nazilere karşı Ortodoks Metropoliti Sergeri

(1934-1943) ile bir antlaşma imzalamış olmasıdır. Bu antlaşma; “Savaş esnasında kilisenin manevî desteği karşılığında mahpus ruhbanların serbest bırakılması, kilisenin müsadere edilmiş mallarının iadesi ve Moskova’da bir ruhban okulunun açılması” gibi maddeler içeriyordu²³¹. Esasen Nazilere karşı dine olan bu yaklaşım, Komünistlerin din adamları ile yaptıkları geçici bir sulh antlaşmasından başka bir şey değildi. Ancak ne bu antlaşma ne de KGB’nin kilise ile devlet arasındaki ilişkileri düzenleme çalışmaları olumlu bir sonuç vermemiştir. 1959 yılına gelindiğinde 45 milyonluk müntesibi ile Avrupa’dan Çin’e kadar uzanan geniş bir coğrafyada varlığını sürdüren Moskova Kilisesi, yeniden Komünist rejimin baskılarına maruz kaldı. Rus topraklarında 15.000 kadar kilise yıkılırken, pekçok manastır ile Ortodoks eğitim veren papaz okulları kapatıldı²³².

Ortodoks Hıristiyanlık, Marksist düşünceyi hiçbir zaman benimsemese de komünizmin etkinliği bazı dengelerin yeniden düzenlenmesine yol açmıştır. Marksist ülkelerde Hıristiyan düşüncesinin ve kurumlarının tam bağımsızlığını kazanması, Rusya’nın Demokrat lideri Mihail Gorbaçov (1985-1991) döneminde gerçekleşmiştir. Gorbaçov, görevlerinden uzaklaştırılan din adamlarını yeniden görevlerine iade ettiği gibi Marksist rejimlerin müzeye çevirdiği kiliseleri eski fonksiyonlarına geri döndürmüştür. Bu değişim sürecinde, Gorbaçov’un 1989’da Roma’da papayı ziyareti sonucunda, Batı ülkelerinde olduğu gibi Rusya’da da Christmas (İsâ’nın doğum günü kutlamaları/Noel)’in resmî tatil olarak kutlanmasının kabulü resmen ilân edilmiştir²³³.

B. MODERN DÖNEMDE KATOLİK KİLİSESİ’NİN DİĞER DİNLERE YAKLAŞIMI

Hıristiyanlığın geleneksel temel öğretisi; Hz. İsa’nın beşeriyeti kurtaracağı anlayışı üzerinedir. Bu öğretiye göre kilise, insanlığın kurtuluşu için kendini feda eden İsa’nın bedenidir. İnsanlar kurtuluşa erebilmek için İsa’ya inanmak ve onun bedenini temsil eden kiliseye intisap etmek zorundadır. Kilise babaları bunu, “Kilise dışında kurtuluş yoktur” (Extra ecclesiam nulla salus) ifadesiyle formüleleştirip bir dogma haline getirmişlerdir. Bu dogmaya göre doğru yolu temsil ettiği iddiasında bulunan Katolik Kilisesi, kendi dışında hiçbir dini geçerli

²³¹ Mikhail V. Shkarovskii, "The Russian Orthodox Church Versus the State: The Josephite Movement, 1927-1940", *Slavic Review*, Sayı 54/2, 1995, ss. 365–384.

²³² Albert M. Besnard, *Hıristiyan İlahiyatı*, çev. M. Aydın, Konya 1983, s. 76.

²³³ Sarıtaş, s. 19 - 23.

saymamış, hatta Ortodoks ve Protestan gibi diğer Hıristiyan Kiliselerin bile insanı kurtuluşa ulaştıramayacağını iddia etmiştir. Ancak XV. yüzyıldan itibaren gerçekleşen coğrafi keşifler sonunda, dünyanın çeşitli bölgelerinde muhtelif inançlara sahip toplulukların olduğunu gören Hıristiyan teologları, bütün bu insanları cehennemlik ilân etmenin anlamsızlığı konusunda kilise ile bir tartışma içerisine girmişlerdir. XIX. yüzyıla gelindiğinde; koloni sisteminin çöküşü, globalleşen dünya ve plüralist toplumun doğuşu gibi gelişmeler, Hıristiyanlık dışındaki diğer dinlerin de mânevîyat sahibi oldukları gerçeğini ortaya koymuştur. Nihayetinde birçok Hıristiyan teologu, başka dinlere mensup kişilerin kendi dinî gelenekleri içinde kurtuluşa erişebileceğini dile getirmeye başlamıştır. Katolik Kilisesi'nin diğer din ve mezheplere karşı katı tutumu 1962-1965 yılları arasında düzenlenen II. Vatikan Konsili'ne kadar süregelmiştir. Bu konsilde alınan kararları şu şekilde özetleyebiliriz:

- II. Vatikan Konsili'nde Katolik yetkililer öncelikle Ortodokslarla uzlaşmanın gerekliliğini vurgulamış ve Hıristiyan Birliği Sekretaryası'nın kurulmasını sağlamışlardır. Bu ilk aşamanın ardından her yılın 18-25 Ocak günleri Hıristiyanları birleştirme haftası olarak ilân edilmiştir. Bu süreçte Papa VI. Paul (1968-1972) ile İstanbul Patriği Athenagoras (1948-1972) biraraya gelerek, 1054 yılında yapılan aforozları karşılıklı olarak iptal ettiklerini ilân etmişlerdir²³⁴.
- Yine bu konsilde, Hıristiyanlık dışında başka dinlerin kutsallarına saygı gösterilmesi gerektiği önerilmiş, bu dinlerin de bazı olumlu değerler taşıdıkları ve insanların kurtuluşuna yardımcı oldukları kabul edilmiştir. Katolik Kilisesi, II. Vatikan Konsili'nden sonra bütün dünyayı Hıristiyanlaştırma inancı çerçevesinde dinlerarası diyalog kurmak için çalışmalara başlamıştır. Katolikler, "Kilise dışında kurtuluş yoktur" şeklindeki diğer dinleri dışlayıcı (exclusivizm) yaklaşımlarını esnetmeye başlamış, ardından çoğulcu (pluralizm) ve kapsayıcı (inclusivizm) bir yaklaşım sergileyerek kurtuluşun temel noktasına Tanrı'yı koymaya karar vermişlerdir. Bu düşünceyi benimsemelerine dayanak olarak; İsa'nın: "zannetmeyin ki ben şeriatı ya da peygamberleri yıkmaya geldim; yıkmaya değil bilakis tamamlamaya geldim"²³⁵ şeklindeki

²³⁴ Geniş bilgi için bkz. Roger Garaudy, *Aforozdan Diyaloga*, çev. Sadık Kılç, Birey Yay., İstanbul, 1996.

²³⁵ Matta, 5/17.

sözünden onun sadece Yahudiliği değil, diğer dinleri de tamamlamaya geldiği anlamını çıkartmışlardır.

- Bu konsilde; kurtuluşun Tanrı'nın evrensel iradesinde olduğu, bunun da ancak İsa Mesih ve onun kilisesi aracılığıyla sağlanabileceği fikri diğer inançlarla uzlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu uzlaşmacı yaklaşıma göre; Hıristiyanlık dışı dinlerde de Tanrı'ya götüren işaretler, doğrular ve mânevî zenginlikler vardır. Ancak bunlar insanlığı tam olarak kurtuluşa ulaştıramayacaktır. İsa Mesih bunların eksikliklerini tamamlayacak ve onları mükemmel hale getirecektir. Bu yaklaşımın en önemli temsilcilerinden biri olan Karl Rahner'e göre: "Hıristiyan olmayanlar da aslında gizli birer Hıristiyandır. Tanrı bütün insanlığın kurtuluşunu irade etmiş, Hıristiyanlık dışı dinlere mensup olanların kurtuluşunu İsa Mesih'e bağlamıştır. İsa Mesih şu anda gizli olarak onların arasındadır ve onlar farkında olmadan İsa Mesih'in gözetimi altında Tanrı'ya yönelmektedirler"²³⁶.
- Ayrıca konsilde diğer dinler hakkında şu görüşler kabul edilmiştir: "Henüz İncil'in mesajını kabul etmemiş olanlar bir şekilde Tanrı'nın halkı sayılır. Tanrı'nın kurtuluş planı yaratıcıyı kabul edenleri de kapsar. Kendi payına hiçbir suçu olmadan İsa Mesih'in İncil'ini veya onun kilisesini tanımayan, fakat samimiyetle Tanrı'yı arayan ve içlerinden geldiği gibi onun buyruklarını yerine getirmeye çalışan kişiler kurtuluşa erişebilirler".
- Bu konsilde Yahudilik, İslâmiyet, Hinduizm ve Budizm mensuplarına saygıyla yaklaşılması tavsiye edilmiştir. Katolikler, bu tarihten itibaren Hıristiyanlık dışındaki dinleri toptan reddetmek yerine, çoğulcu ve kapsayıcı yaklaşımı benimsemeye başlamış, ancak Hıristiyanlığın Tanrı'ya giden en emin yol olduğu iddiasından vaz geçmemişlerdir.

Katolik Kilisesi'nin reformasyonu, Ortodoks Hıristiyanlarla birleşmek ve değişen yeni dünya düzeni ile diyalogu geliştirmek amacıyla başlatılan II. Vatikan Konsili'nin ardından, Hıristiyanlık dışındaki dinlerde de kurtuluşun bulunabileceği düşüncesi kabul görmüştür. Bu konsilin ardından Katolik Kilisesi,

---

²³⁶ Güngör, A. İsa, *Vatikan, Misyon ve Diyalog*, Alperen Yay., Ankara 2002, s. 204 vd.; Rahner, s. 108 vd.

diğer dinlerdeki eksik veya yanlış unsurların tesbit edilerek tamamlanması için yeni misyon metotları geliştirmiştir. Bu metotlardan birincisi diyaloğdur. Papa VI. Paul, 6 Ağustos 1964'te ilân ettiği "Ecclesiam Suam" adlı bildirgesinde, diğer dinlerin mensuplarıyla birbirini tanımak ve inancı paylaşmak için diyaloga girilmesini önermiştir. Katolik Kilisesi, dinlerarası diyalogu Hıristiyanlaştırma misyonunun bir aracı olarak kullandığını açıkça dile getirmiş, bütün insanları kurtuluşa ulaştırma yolunun diyalog ile mümkün olabileceğini belirtmiştir.

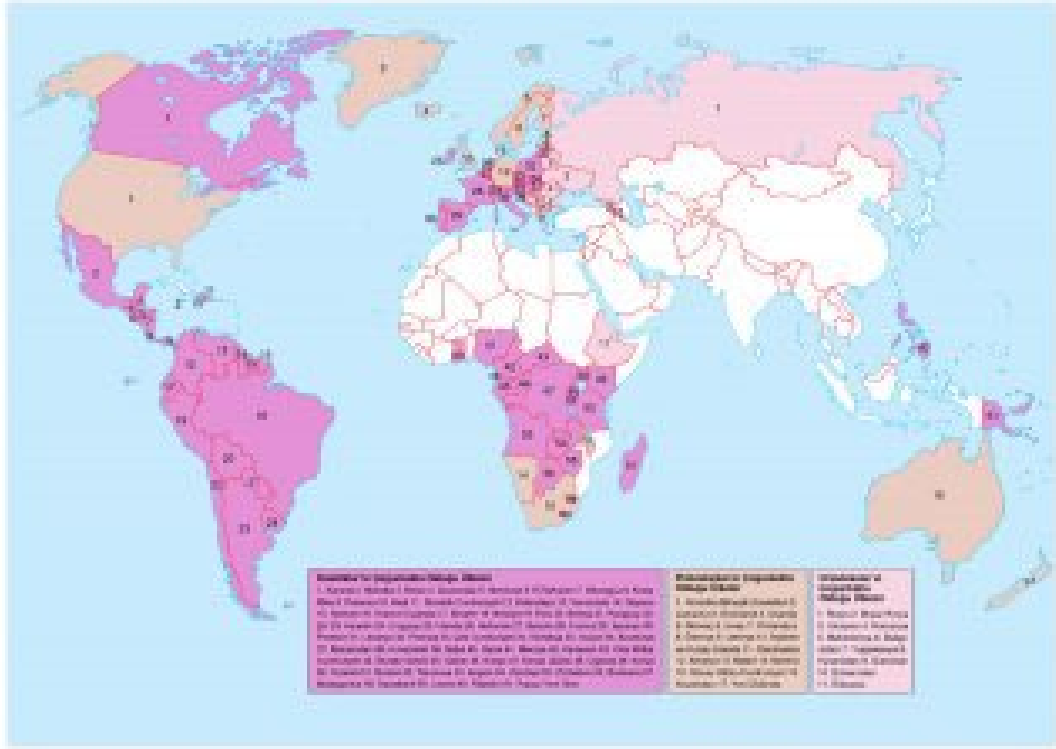
İkinci metot enkültürasyondur. 1979'da Papa II. Jean Paul'un "Catechasi Tradendae" adlı bildirgesinde "enkültürasyon"²³⁷ terimini kullanması sonucunda bu terim teolojik bir mahiyet kazanmıştır. Enkültürasyon; mahallî kiliselerin halkların zenginliklerini tesbit etmesini ve bunlara sahip çıkılması gerektiğini öngörmektedir. Bu anlayışa göre yeryüzündeki tüm zenginlikler Hıristiyan olmayan halklara Tanrı tarafından ödünç verilmiştir. Bu düşünce biçimi bugün Hindistan'da ve geleneksel dinlerin yaygın olduğu Afrika ve Okyanusya gibi bölgelerde uygulanmakta olup, yeni kültürlere karşı Hıristiyanlığın istismarcı yaklaşımını yansıtmaktadır.

Üçüncü metot ise yabancı kimselere Hıristiyan dinini tanıtmaktır. 1991'de Papa II. Jean Paul'un yayımladığı "Redemptoris Missio" adlı bildirisine göre; diğer dinlere mensup insanlara öncelikle İsa'nın gizemli yönleri açıklanmalı, daha sonra muhataplar İsa Mesih'e inanmaya davet edilmelidirler²³⁸.

---

²³⁷ Enkültürasyon teolojide, İncil'in mesajını dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan halkların sahip olduğu kültürlere uygun hale getirme şeklinde tarif edilmektedir.

²³⁸ Papalık, 1991'de yayımladığı "Redemptoris Missio" adlı bildirgesi ile misyonerlik açısından diğer dinlerle ilgili resmî tutumunu belirlemiştir. Geniş bilgi için bkz. *Vatican Council II: The Conciliar and Post Conciliar Documents*, ed. A. Flannery, New York 1992, s. 357-358, 366-368.

Günümüz dünyasında Hıristiyan nüfusun dağılımı
J. O'Brien – M. Palmer, *Atlas des Religions Dans le Monde*, Paris 1994.

Katolik Kilise'nin modern dönemde diğer dinlere yaklaşımını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Katolik Kilisesi'nin Yahudiliğe Yaklaşımı

Katolik Kilisesi'nin Yahudiliğe yaklaşımı, diğer dinlere nazaran daha yakın bir görüntü sergilemektedir. Çünkü Yahudilikle Hıristiyanlık arasında menşe'lik bakımından tarihî bir yakınlık söz konusudur ve aralarında teolojik bakımdan ortak noktalar bulunmaktadır. Bunun en belirgin özelliği İsa'nın Ferîsîler geleneğine göre yetişmiş bir Yahudi olması, havâriilerin ve ilk Hıristiyanların da Yahudi kökenli olmalarıdır. Ayrıca Hıristiyanlık, Yahudi kutsal metinlerini kendi kutsal metinleri olarak gören tek dindir. Hıristiyanların Yahudiliğe bakışı çatışma ve uzlaşma dönemi olarak iki dönem halinde ele alınabilir:

Hıristiyanlığın doğduğu coğrafyada Yahudilerin İsa'ya ve onun öğretilerine şiddetle muhalefet etmesi, Yahudiliğe karşı olumsuz bir tavrın doğmasına yol

açmıştır. Bu tavrın en bariz örnekleri, başta İnciller olmak üzere bütün Hıristiyan kutsal metinlerinde görülmektedir. Hıristiyanlığın Yahudilik'ten ayrı bir inanç sistemi olduğunu pekiştirmek için ilk Hıristiyanlar, İbrânîce olan isimlerini dahi Grekçe isimlerle değiştirmişlerdir. Yahudiler, İsa'nın haça gerilmesine sebep oldukları için Hıristiyan dünyasında nesiller boyunca Tanrı katili olarak görülmüş ve onlara büyük bir kin beslenmiştir²³⁹. Yahudi menşe'li olmayan Hıristiyanların kilisede liderlik pozisyonuna yükselmesinin ardından, İznik Konsili'nde; Hıristiyanların Paskalya Bayramı'nın Yahudilerin Fısıh Bayramı ile aynı güne denk gelmesinden ötürü, Paskalya'nın günü değiştirilmiştir. Laodikya Konsili (343-348)'nde Yahudilerin kutsal günü olan Şabat terk edilmiş ve Pazar günü kutsal gün olarak ilân edilmiştir. Floransa Konsili (1442)'nde; Yahudilerin ebedî cehennemle cezalandırılacağı söylemi Hıristiyanların Yahudilere karşı öfkelerinin giderek arttığını göstermektedir. Ortaçağ'da Hıristiyanlığın yayılıp güçlenmesiyle paralel olarak, Yahudilere karşı teolojik sebeplerle uygulanan baskılar artarak ön yargılara dönüşmüş ve Hıristiyan toplumlarında Yahudi düşmanlığı (antisemitizm) bir gelenek halini almıştır. Bu düşmanlık, reform çağında ortaya çıkan milliyetçi ve Avrupa merkezîliği duygularının yaşandığı aydınlanma döneminde etkisini azaltsa da devam etmiştir²⁴⁰.

Hıristiyanların Yahudilere karşı baskıcı tutumu, II. Dünya Savaşı'nın (1939-1945) sonuna kadar devam etmiş, savaşın ardından Katolik Kilisesi Yahudilere karşı tutumunu yumuşatmaya başlamıştır. 1947'de Kilise temsilcileriyle Yahudi din adamları bir araya gelmiş ve yapılan görüşmeler sonucunda 10 maddelik bir bildirgeyle kilisenin Yahudilere karşı ılımlı bir tavır takınması karara bağlanmıştır. Bu ilk resmî görüşmeden bir yıl sonra İsrail Devleti kurulmuş ve 1950'de Katolik Kilisesi ile İsrail arasında bir yakınlaşma süreci başlamıştır. Vatikan'ın İsrail'e karşı tutumunda ilk ciddî işbirliği, 1958'de Papa XXIII. John'un Katolik, Ortodoks, Protestan ve Yahudiler arasında ekümenik birliğin sağlanması için kurdurduğu "Hıristiyan Birliğini Sağlama Sekreteryası" ile gerçekleşmiştir. Sekreteryası, kilise ile Yahudilerin tarihî bağından ve ortak mirasından bahsetmek suretiyle bir uzlaşma süreci başlatmıştır. Ekim 1974'te "Katolik-Yahudi İlişkileri Komisyonu" kurulmuş, Bu komisyonda, II. Dünya Savaşı'nda Yahudilere yapılan

---

²³⁹ Matta, 5/18; 27/26-27; Yuhanna, 19/16.

²⁴⁰ Emrullah Kaleli, "Haçlı Seferleri Zamanında Avrupa'da Antisemitizm (1096-1190)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/1, 2013, ss. 21-35.

zulüm kınanmış, geçmişin unutulması parolasıyla Yahudilerle diyalog ve hoşgörü yolunun sonuna kadar açık olduğu ilân edilmiştir²⁴¹.

2. Katolik Kilisesi'nin İslâmiyet'e Yaklaşımı

Hıristiyanlığın İslâm'a bakışı, ortak paydaları olan Yahudiliğe bakışı kadar ılımlı değildir. Zira yukarıda izah ettiğimiz veçhile, kilisenin Yahudilikle kurduğu tarihî bağ, İslâm için söz konusu değildir. Bilakis kilise, karşısında duran en önemli güç olarak İslâm'ı görmektedir. İslâm'ın Hıristiyan topraklarında yayılması karşısında, önceleri Hıristiyan teologlar bu hareketi Hıristiyanlık içinde heretik bir mezhep olarak görmüşler, fakat sonradan bu inancın farklı bir din olduğunu idrak etmişlerdir. Bu aşamanın ardından bir taraftan Hıristiyanlığı İslâm'a karşı savunmaya çalışan Hıristiyan din adamları, bir taraftan da bu dinin peygamberine olumsuz sıfatlar isnat etmekten çekinmemişlerdir. Onların İslâm ile ilgili iddia ve isnatları; İslâm dininin asılsız bir inanç sistemi içerdiği, kılıçla yayılan bir şiddet dini olduğu, bu dini icat eden Muhammed'in şehvet düşkün, sahte bir peygamber ve şeytanın temsilcisi olduğu... yönündedir. VIII. yüzyılda Kuzey Afrika, ardından da İspanya'nın Müslüman orduları tarafından fethedilmesi, Avrupalı Frankları dehşete düşürmüştür. Müslümanların fetih hareketlerine bir tepki olarak doğan Haçlı Seferleri sırasında, Hıristiyan âlimler selefleri gibi İslâm'ı Avrupa halklarına çarpıtarak anlatmaya devam etmiş ve Müslümanları şeytanın askerleri imajıyla tanıtmaya çalışmışlardır²⁴².

II. Vatikan Konsili'nde Hıristiyanların İslâm ve Müslümanlar hakkındaki olumsuz bakışları az da olsa yumuşamış, bu konsilin bildirgesinde Müslüman inanç ve ibadetleri hakkında olumlu ifadeler kullanılmıştır. 21 Kasım 1964'te yayımlanan bildirmede Müslümanlarla ilgili olarak şu ifadeler yer almaktadır: "Müslümanlar Hz. İbrâhim'in imanını paylaşırlar ve bizimle birlikte tek ve bağışlayıcı, hüküm gününde insanları yargılayacak olan Tanrı'ya inanır, ibadet ederler. Her ne kadar Tanrı olarak kabul etmeseler de İslâm'a bir peygamber

²⁴¹ Geniş bilgi için bkz. Mahmut Aydın, *Monologdan Diyaloga*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.

²⁴² The Early Christian-Muslim Dialogue, A Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries (632-900 A.D.), Translations with Commentary, ed. N.A. Newman, Hatfield 1993; Suat Yıldırım, "Kiliseyi İslâm ile Diyalog İstemeye Sevkedilen Sebepler", *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 1993, ss. 17-44; Abdurrahman Küçük, "Müslüman-Hıristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış", *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 1993, ss. 45-59; Zafer Duygu, *İslâm ve Hıristiyanlık*, İstanbul 2021, s. 378-420.

olarak saygı gösterir, bâkire Meryem’i de yüceltirler. Ayrıca Allah’ın hüküm gününe inanır, Tanrı’ya namaz, oruç, zekat ve sadaka yoluyla ibadet ederler”. Papa VI. Paul, 6 Ağustos 1964’te yayımladığı “Ecclesiam Suam” adlı bildirgesinde; misyonerlerin Hıristiyanlık dışındaki dinlerle diyaloga girmesini tavsiye ederken, Müslümanlar hakkında da ilk defa olumlu ifadeler kullanmış; Müslümanların dinlerinde ve ibadetlerinde iyi şeylerin bulunduğunu belirtmiş, fakat bu arada doğru ve gerçek tek dinin Hıristiyanlık olduğunu vurgulamayı da ihmal etmemiştir²⁴³. II. Vatikan Konsili kararları mucibince kilise, Yahudilerle olduğu gibi müslümanlarla da diyalog çalışmalarına girişmiştir. Bu amaçla, Dinlerarası Diyalog Konsili olan Hıristiyanlık Dışı Dinler Sekreteryası bünyesinde 1974 yılında “Katolik-İslâm İlişkileri Komisyonu” kurulmuştur. Kilisenin Müslümanları evrensel kurtuluş planına dâhil etmesindeki ana gaye, onları Hıristiyan yaparak kurtarılması gereken halklar arasına sokmak istemesidir.

İslâm’ın Hıristiyanlığa bakışına da kısaca değinecek olursak; Kur’ân’da ve hadislerde semavî dinlere özel bir önem verilmekte, Yahudi ve Hıristiyanlara ilâhî din mensubu olmaları hasebiyle “ehl-i kitâb” adıyla hitap edilmekte, Tevrat ve İncil’in ilâhî kaynaktan geldiğine işaret edilmekte, ehl-i kitap içinde İslâm’a en yakın olan grubun Hıristiyanlar olduğu imâ edilmektedir²⁴⁴. Kur’ân ve hadislerde Hıristiyanlar; teslîs, haça gerilme hadisesi ve İncil’in tahrifi gibi hususlar üzerinden tenkit edilmişlerdir. Hıristiyanlıkla ilgili âyetlerde Îsâ’nın beşer olduğu, onun Allah’ın kulu ve elçisi olduğu belirtilmekte, Allah’ın kudretiyle Meryem’in hamile kaldığı ve Îsâ’nın dünyaya geldiği bilgileri yer almaktadır²⁴⁵. Ayrıca Îsâ’nın beşikte iken konuşması, çamurdan kuş yapıp ona hayat vermesi, körlüğü ve diğer hastalıkları iyileştirmesi, ölüleri diriltmesi, insanların yediklerini ve biriktirdiklerini bilmesi, gelecekte haber vermesi, havârilere gökten sofrayı indirmesi gibi olaylar onun nübüvvetinin delili olan mucizeler olarak zikredilmektedir²⁴⁶. Bununla birlikte Kur’ân’da; Hz. Îsâ’nın haça gerilmediği, Hz. Âdem’in işlediği aslî günah inancının doğru olmadığı, kişinin başkasının işlediği

²⁴³ W. Montgomery Watt, *Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık*, çev. Turan Koç, İstanbul 1991, s. 21 vd.

²⁴⁴ Ankebût 29/46; Mâide 5/68; Âl-i İmrân 3/64.

²⁴⁵ Âl-i İmrân 3/45-49; Meryem 19/16,30, 88-89; Enbiyâ 21/26, 91; Tahrîm 66/12; Nisâ 4/157, 163, 171; Mâide 5/16-19, 46, 72-73, 117; Hadîd 57/27; Saf 61/6; Ahzâb 33/7; Bakara 2/87, 253; Tevbe 9/30; Yûnus 10/68; Kehf 18/4-5; Mü’minûn 23/91; Furkân 25/2.

²⁴⁶ Âl-i İmrân 3/46, 49; Mâide 5/110, 112-115; Meryem 19/30.

suçtan dolayı sorumlu tutulamayacağı hususları da yer almaktadır²⁴⁷. Hadislerde de Allah'ın kulu İsa'ya ilahlık nisbet edilmesinin şirk olduğu belirtilmiştir. Hz. İsa'nın âhir zamanda nüzûlüyle ilgili hadisler ise tevâtürden ibaret olup itikadî ve ilmî bir tarafı bulunmamaktadır²⁴⁸.

3. Katolik Kilisesi'nin Budizm'e Yaklaşımı

Hıristiyanlığın Budizmle ilişkisi Yahudilik ve İslâm diniyle olan ilişkisinden tamamen farklıdır. Hıristiyanlıkla Doğu dinleri arasında bir rekabet olmadığından tarih boyunca aralarında bir çatışma veya düşmanlık da yaşanmamıştır. XX. yüzyılın sonlarından itibaren Batı'da taraftar bulan Budizm, Katolik Kilisesi tarafından bâtil inanç ve uygulamalardan ibaret putperest bir din olarak görülmüş ve ilk zamanlarda pek ciddiye alınmamıştır. Fakat Batılı gençler kendi ülkelerinde bulamadıkları değerleri Doğu inançlarında aramaya başlayınca, bu durum doğal olarak kilise otoritelerinin bu dinlere karşı tepki duymasına yol açmıştır.

Hıristiyanlık ile Budizm'in ilk karşılaşması, V. yüzyılda heretik ilân edilip kiliseden aforoz edilen Nestorius'un taraftarları sayesinde olmuştur. Nestûrî papazları Anadolu'dan yola çıkarak; İran, Hindistan, Orta Asya ve Çin'e kadar gitmiş, burada misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir²⁴⁹. Haçlılar döneminde Moğollar ile iyi ilişkiler kuran papalar sayesinde; Fransiskan ve Dominiken misyonerleri de Orta Asya ve Uzak Doğu topraklarına gitmeye başlamışlardır²⁵⁰. Onların faaliyetleri neticesinde bölgede Hıristiyanlığa girenlerin sayısı artmış, hatta bazı metropollerde piskoposluklar dahi kurulmuştur. Ancak Hıristiyanların faaliyetlerinden rahatsız olan Budistler bir süre sonra Hıristiyan misyonerlere karşı tavır almaya başlamışlardır²⁵¹.

Hıristiyanlık ile Budizm'i uzlaştırma çalışmaları ilk kez Katolik misyoneri A. Villion (Ö. 1932) tarafından yapılmıştır. O, Japonya'da Şin Budist rahipleriyle

²⁴⁷ En'âm 6/164; Necm 53/38-40.

²⁴⁸ Müsned, I, 282, 296; III, 116, 244, 248; Buhârî, (Rikâk: 51), (Talâk: 18), (Tevhîd: 19, 24, 36), (Enbiyâ: 47); Müslim, (İmân: 46, 302, 322, 326, 329); Tirmizî, (Sıfatü'l-Kiyâme: 10); İbn Hacer, VI, 382-384.

²⁴⁹ Atiya, s. 266.

²⁵⁰ Çelik, *Beşinci Haçlı Seferi*, s. 164.

²⁵¹ *The Acts of Council of the Chalcedon*, trans. Richard Price and Michael Gaddis, Liverpool 2005, s. 18 vd.

görüşerek Budist inançlarını öğrenmeye başlamış, Budizm'in litürjik yapısında Katolik litürjisine benzer hususları tesbit etmiş ve bunları Hıristiyanlığa adapte etmeye çalışmıştır²⁵². Yıllar sonra II. Vatikan Konsili'nde bütün diğer dinler gibi Budizm de ele alınmış ve bu inancın da hakikati arama yollarından biri olduğu kabul görmüştür. II. Vatikan Konsili neticesinde belirlenen bu yeni strateji çerçevesinde, Hıristiyanlık Dışı Dinler Sekreteryası'na 1971'de Asya Dinleri Bölümü ilâve edilmiştir. Ancak Katolik Kilisesi, her ne kadar Budizm'i ve diğer dinleri insanlığın kurtuluşu arama yolları diye tanımlasa da mutlak kurtuluşun aracı olarak İsa Mesih'i göstermekten geri durmamıştır.

4. Katolik Kilisesi'nin Hinduizm'e Yaklaşımı

Hindistan'da ilk kiliseyi İsa'nın havâriyelerinden Mar Thomas Sleahe'nin kurduğu iddia edilse de gerçekte 1600'lerden itibaren Avrupa ticaret kolonilerinin Hindistan'a girmesinden sonra, bu ülkede misyonerlik faaliyetlerinin başladığını görmekteyiz. Bu tarihten sonra sömürgeci Portekizlilerin himayesi altında Fransiskanlar, Dominikanlar ve Cizvitler Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuş, Hindistan halkına İncil'i öğretmeye çalışmışlardır. Bu misyonerler bir bakıma modern Hindoloji araştırmalarının da öncülüğünü yapmışlardır diyebiliriz. 1820-1920 arası, Danimarkalı ve Alman Protestanlar ile Anglikanların da bölgede *misyonerlik faaliyetleri başlattıklarını ve Avrupalı bilim adamlarının Hint kültürünü araştırdıklarını görmekteyiz.

II. Vatikan Konsili'nden sonra, kilisenin daha önce paganizm diye tanıttığı Hinduizm ile Hıristiyan inancı arasında diyalogun sağlanması için çalışmalar yapılmaya başlanmış; Katolik misyonerler, misyon metotları arasında enkültürasyon çalışmaları için Hindistan'ı pilot bölge olarak seçmişlerdir. Misyonerlerin amacı, Hindular'ın dinlerinde ve kültürlerinde mevcut olan mânevî ve ahlâkî değerleri, Hıristiyan öğretisi çerçevesinde geliştirip tamamlamak, Hinduizm'deki gizli Mesih'i ortaya çıkararak onları İsa'nın ahbine bağlı kılabilmektir. Bu çalışmalar esnasında bazı misyonerler; Hindu

---

²⁵² Adam, "Hıristiyanlık" s. 363.

Sannyasinler gibi giyinmeye, et yememeye, kuru zeminlerde yatmaya, Hindu mabet elbiseleriyle ibadet etmeye başlamışlardır. Bu çalışmaların bir başka örneği, Hinduizm’de Tanrı Vishnu (Vişnu)’nun hulûl edip bedenleşmiş şekli (avatara) olan Krişna inancının, Hıristiyanlık’taki Mesîh inancına tekabül ettiğinin dile getirilmesi olmuştur. II. Vatikan Konsili’nin ardından geliştirilen plan çerçevesinde, Hinduizm’den Hıristiyan litürjisine adapte edilecek alanlar şu şekilde belirlenmiştir:

- Hindu meditasyonu, ilâhi ve âyinleri, bunlarla ilgili dekorasyon vb. litürjik elemanların benzerliklerinin tespit edilmesi,
- Hindu kutsal metinleri olan Vedalardan uygun metinlerin seçilerek bu unsurların Hint Hıristiyanlığı’na adapte edilmesi veya uzlaştırılması,
- Hindu kutsal metinlerinin litürjik okunuşu, okuyucunun hal ve tavırlarının tespit edilerek Hıristiyanlık ile kaynaştırılması,
- Çiçek, ışık, gün doğumu ve gün batımı gibi tabiatla ilgili geleneksel Hindu âdetlerinin Hıristiyanlıkla benzer yönlerinin tespit edilmesi²⁵³.

---

²⁵³ *Vatican Council II*, s. 738-742, 823-824, 913.

BİBLİYOGRAFYA

- Akyüz, Gabriel, *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, Bilgi Yay., İstanbul 2005.
- Altınel, Tolga Savaş, "Soyun Önemi Bağlamında Yahudi-Haşmoni Krallığı ve Vaftizci Yahya", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 52, (ss. 115-138), 2017.
- Atiya, Aziz S., *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, çev. Nurettin Hiçyılmaz, İstanbul 2005.
- Aydın, Mahmut, *Monologdan Diyaloga*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2001.
- Aydın, Mehmet, "Batı ve Doğu Hıristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXVII, (ss. 123-148), Ankara 1985.
- , "Hıristiyan Konsillerine Genel Bir Bakış", *Bellekten*, C. LIV - Sayı 209, (ss. 365-379), 1990.
- , *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, TDV yay., Ankara 1995.
- , "Bizans Kilisesinde Konoklast (Tasvir Kırıcı) Hareketin Kökenleri", *Selçuk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı XIII, (ss. 5-14), Konya 2002.
- Aykıt, Dursun Ali, *Hıristiyanlığın Öncüsü Olarak İskenderiyeli Philo*, Marmara Üni., SBE, (Doktora Tezi), İstanbul 2010.
- Bainton, Roland H., *Here I Stand: a Life of Martin Luther*, New York 1950.
- Bar Hebraeus, *Abûl-Farac Tarihi*, çev. Ö. Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1945.
- Baş, Mustafa, "Kıpti Kaynaklarında İznik Konsiline Götüren Süreç ve Arius", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, Sayı 2, (ss. 89-101), 2015.
- Baş, Bilal, *Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu, Aryüsçülük Mezhebi*, Marmara Üni., SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999.
- Bayraktar, Mehmet, *Bir Hıristiyan Dogması Teslis*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2007.
- Besnard, Albert M., *Hıristiyan İlahiyatı*, çev. M. Aydın, Arı Basımevi, Konya 1983.
- Biçer, Ramazan, *İncil*, Gelenek Yay., İstanbul 2004.
- Brock, Sebastian P., "Monofizit Değil Miafizit", *Kristolojiye Giriş*, (ed. Z. Duygu-K. Akalın), Divan Kitap, (ss. 65-73), İstanbul 2018.
- Brent, Allen, *A Political History of Early Christianity*, London 2009.

- Brown, Peter, *The World of Late Antiquity*, çev. T. Kaçar, *Geç Antik çağda Roma ve Bizans Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.
- Cahen, Claude, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, İstanbul 2018.
- Caka, Eduart, *Pavlus'un Mektupları*, Uludağ Üni., SBE, (Basılmamış Y. L. Tezi), Bursa 2009.
- Can, Umut, "1234 Yılı Anonim Süryani Kroniği'nde Yermuk Savaşı (636)", *The Journal of Mesopotamian Studies*, C. 3/1, (ss. 1-20), 2018.
- Canveren, Önder, "Martin Luther'in islam ve Türkler hakkındaki değerlendirmeleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 42, (ss. 151 – 164), 2014.
- Ceran, İsmail, "Puvatya Savaşı (732)", Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, IV/VIII, (ss. 17-47), Güz 2016.
- Cumont, Franz, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York 1956.
- Çelik, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1987.
- , "Sır Dinleri", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi, sayı 8, (ss. 223-225), Erzurum 1988.
- , *Süryani Tarihi*, C. I, Ayraç Yay., Ankara 1996.
- , *Türkiye'nin Fener Patrikhanesi Meselesi*, Akademi Kitabevi, İzmir 1998.
- , *Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri I*, Akademi Kitabevi, İzmir 1999.
- , *Fener Patrikhânesi'nin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)*, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- , "Süryânîler", *DİA*, C. 38, (ss. 175-178), İstanbul 2010.
- Çelik, Sebahattin, "Ruhban Okulu", *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)*, Ekim 2003, Elazığ.
- , *Haçlı Seferleri Tarihi I*, CBÜ Matbaası, Manisa 2009.
- , *Beşinci Haçlı Seferi (1217-1221)*, TTK Yay., Ankara 2023.
- Çolak, Hüseyin, *Bogomilizm Doktrini ve Tarihi Gelişimi*, Marmara Üni., SBE, (Basılmamış Y. L. Tezi), İstanbul 1997.
- Darcın, Hasan, *Athanasius ve İsa Anlayışı*, Sakarya Üni., SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya 2014.

Davies, John G., *The Early Christian Church*, Weidenfeld&Nicolson, London 1965.

Davies, Norman, *Avrupa Tarihi*, İmge Kitabevi, Ankara 2011.

Davies, Owen, *Paganism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York 2011.

Demirci, Kürşat- M. Aydın – B. Adam, “Hıristiyanlık”, *DİA*, C. XVII, İstanbul 1998.

Demirkent, Işın, “Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri”, *İÜEF Tarih Dergisi*, Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Hatıra Sayısı, XXXV, (ss. 65-78), İstanbul 1994.

Dinler Tarihi Ansiklopedisi, “Yahudilik”, C. I, Ansiklopedi Yayınları, İstanbul 1999.

Dood, Charles H., *The History of Christianity from the Death of St. Paul to the Reign of Constantine*, London 1929.

Doğan, Bilal, *Hıristiyanlık'ta Asli Günah Doktrini*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üni., SBE, Bursa 2008.

Downey, Glanville, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton University Press, 1961.

Duygu, Zafer, *Nikomedeia ve Hıristiyanlık*, İstanbul 2018.

-----, *İsa, Pavlus, İnciller*, Düşün Yay., İstanbul 2021.

-----, *İslâm ve Hıristiyanlık*, Timaş Yay., İstanbul 2021.

Dionysius Bar Salibi, *Luqbal Yudoye*, çev. ve thk. Sevde Yaman Hasanoğlu (Basılmamış Y.L. Tezi), Artuklu Üni., Yaşayan Diller Ens. Mardin 2021.

Eroğlu, A. Hikmet, "Doğu Batı Kiliselerinin Ayrılış Nedenleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. II, Sayı 5, (ss. 387-413), 1999.

-----, “Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, *AÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, C. XXXI, Sayı 1, (ss. 309-325), Ankara 2000.

-----, “Farklı İnancı Tehdit Olarak Algılamanın Sonucu: Engizisyon Terörü”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, C. VII, Sayı 20, (ss. 93-100), 2004.

Esen, Salihe, *Dominiken Tarikatı ve Katolik Kilisesi'ndeki Yeri*, Ankara Üni., SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2015.

Frazer, James G., *The Golden Bough; Adonis, Attis, Oziris*, London 1951.

- Garaudy, Roger, *Aforozdan Diyaloga*, çev. Sadık Kılıç, Birey Yay., İstanbul, 1996.
- Gilbert, Arthur, *The Vatican Council and the Jews*, The World Publishing Company, New York 1968.
- Glover, Terrot R., *Paul of Tarsus*, George H. Duran Company, New York 1925.
- Gündüz, Şinasi, “Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi”, *Ondokuz Mayıs Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: 9, (ss. 121-165), Samsun 1997.
- , “Maniheizm”, *DİA*, C. XXVII, (ss.575-577), İstanbul 2003.
- , *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.
- Güngör, A. İsra, *Vatikan, Misyon ve Diyalog*, Alperen Yay., Ankara 2002.
- Halton, T.P., “Christianity and Hellenism”, *New Catholic Encyclopedia*, C. III, (ss. 653-654), Washington 1981.
- Harman, Ö. Faruk, “İsâ”, *DİA*, C. XXII, (ss. 465-472), İstanbul 2000.
- , “Meryem”, *DİA*, C. XXIX, (ss. 236-242), Ankara 2004.
- Henderson, B. William, *The Life and Principate of the Emperor Nero*, J.A B. Lippincot Company, London 1903.
- Ignatios, Yakup III, *Tarihu'l-Kenisetü's-Süryaniyyetü'l-Antakiyye*, C. I, Beyrut 1953.
- Işık, Ramazan, *Marunî Kilisesi*, A.Ü., SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.
- Kaçar, Turhan, “Roma İmparatorluğu'nda Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İznik Örneği”, *Anadolu Üniveritesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II/I, 2002-2003.
- , “İstanbul Piskoposluğunun Doğuşu Ve Yükselişi”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 9-10, ss. 63-85.
- Kaleli, Emrullah, “Haçlı Seferleri Zamanında Avrupa'da Antisemitizm (1096-1190)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/1, (ss. 21-35), 2013.
- Kelly, John N.D., *Early Christian Creeds*, 3. Edition, Longman Group, London 1972.
- Kutluay, Yaşar, *İslam ve Yahudi Mezhepleri*, 4. baskı, Anka Yay., İstanbul 2004.

- Kuzgun, Şaban, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, 2. Baskı, Ertem Matbaası, Ankara 1996.
- Küçük, Abdurrahman, “Müslüman-Hıristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış”, *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, (ss. 45-59), İstanbul 1993.
- , “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 35, (s. 117-154), 1996.
- Lewis, James R., "Old Catholic Movement", *The Encyclopedia of Cults, Sects, and New Religions*, (birinci edisyon), Prometheus Books, United States 1998.
- Logan, F. Donald, *A History of the Church in the Middle Ages*, Routledge, London 2002.
- Madrigal, Marc, *Anadolu'nun Ekümenik Konsilleri*, Kutsal Kitap ve Arkeoloji Yay., İstanbul 2014.
- Majeska, George P., “Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe, Review” *The Slavic and East European Journal*, 20/2, (ss. 204–206), 1976.
- McClory, Robert, *Power and The Papacy: The People and Politics Behind the Doctrine of Infallibility*, Published by Triumph, USA 1997.
- Micheau, Françoise, “Eastern Christianities (eleventh to fourteenth century): Copts, Melkites, Nestorians and Jacobites”, *The Cambridge History of Christianity*, C. V., ed. Michael Angold, (ss. 371-403), Cambridge 2008.
- Meydan, Emine, *Hıristiyan Kilise Otoritesinde Aforoz*, Uludağ Üni., SBE, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 2019.
- Michael, Emily, “John Wyclif on Body and Mind” *Journal of the History of Ideas*, Volume 64/3, (ss. 343-360), 2003.
- Miller, William M., *Mesih İnanlılarının İnanç ve Uygulamaları*, İstanbul (tarihsiz).
- Mor İğnatius Yakub III, *El-Ehaci fi Cihadi'l-Kaddis Mar Filiksinos el-Menbeci* C. III, Dımaşk 1970.
- , *El-Mücahidü'r-Resuliyu'l-Ekber: Mar Yakup Baradi*, Dımaşk 1973.

- Murray, David C., *A History of Heresy*, Oxford 1976.
- Neudecker, R., "The Catholic Church and the Jewish People", *Vatican II: Assesment and Perspective*, C. III, ed. R. Latourelle, New York 1989.
- Norwich, John J., *The Popes*, Vintage Books, London 2012.
- Obolensky, Dimitri, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453*, London 1974.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, 5. Baskı, TTK, Ankara 1999.
- Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *DİA*, XI, (ss. 211-225), 1995.
- Perrin, Jean P., *History of the Old Waldenses Anterior to the Reformation*, Macon & Company New York 1884.
- Rahner, Karl, "Perspectives for Pastoral Theology in the Future", *Theological Investigations: Humane Society and the Church of Tomorrow*, (ss. 106-119), New York 1991.
- Rubenstein, Richard E., *İsa Nasıl Tanrı Oldu?*, Çev. Cem Demirkan, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, çev. Fikret Işıltan, 2. baskı, TTK, Ankara 1989.
- Samuel, Father V.C., *The Council of Chalcedon Re-Examined: A Historical Theological Survey*, CLS, Madras 1977.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İstanbul 1983.
- Sarıtaş, İbrahim, "Katolik Kilisenin Yeni Dünya Düzeni ile İmtihanı: 19. Yüzyılda Siyasal Katolisizm", *Liberal Düşünce Dergisi*, C. 24, S. 94, (ss. 7 – 32), 2019.
- Schoeps, Hans J., *Yahudi Hıristiyanlığı*, çev. Ekrem Sarıkcıoğlu, İz Yay., İstanbul 2012.
- Schrader, William C., "The Peace of Westphalia, 1648–1948", *American Journal of International Law*, Volume 42, Issue 1, (ss. 20-41), January 1948.
- Seignobos, Charles, *Avrupa Milletlerinin Mukayeseli Tarih-i*, çev. Semih Tiryakioğlu, İstanbul 1960.

- Shkarovskii, Mikhail V., "The Russian Orthodox Church Versus the State: The Josephite Movement, 1927-1940", *Slavic Review*, Sayı 54/2, (ss. 365–384), 1995.
- Şahin, M. Süreyya, "Doğu - Batı Kiliseleri, Ayrılmaları ve Sebepleri", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı IV, (ss. 311-329), 1986.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Vatikan", *DİA*, C. 42, (ss. 564-568), İstanbul 2012.
- Şeker, Cihat, "Yahudilikte Mesihlik İnancı ve Tarihsel Gelişimi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, C. XVI, S. 63, (ss.163-200), 2014.
- Taşmerdivenli, Nihan, *Erken Modern Dönem'de Toplumsal Bölünmeler Ulusal Kiliseler Oluşumu Anglikan Kilisesi Örneği*, İ.Ü., SBE, (Basılmamış Y. L. Tezi), İstanbul 2019.
- The Acts of Council of the Chalcedon*, çev. Richard Price and Michael Gaddis, Liverpool 2005.
- The Early Christian-Muslim Dialogue, A Collection of Documents from the First Three Islamic Centuries (632-900 A.D.)*, Translations with Commentary, ed. N.A. Newman, Hatfield 1993.
- Thompson, A. Hamilton, "The Monastic Orders", *The Cambridge Medieval History Contest of Empire and Papacy*, ed. J.R. Tanner v. dğr., The Macmillan Company, (ss. 658-696), New York 1926.
- Tucker, T.G., *Life in the Roman World of Nero and St. Paul*, Cambridge 2009.
- Ullmann, Walter, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, Methuen & Company, London 1974.
- Vatican Council II: The Conciliar and Post Conciliar Documents*, ed. A. Flannery, New York 1992.
- Watt, W. Montgomery, *Günümüzde İslâm ve Hıristiyanlık*, çev. Turan Koç, İstanbul 1991.
- Wiesner, Merry E., *Erken Modern Dönemde Avrupa 1450-1789*, çev. Hamit Çalışkan, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.
- Wilhelm, Joseph, "Jan Hus" *The Catholic Encyclopedia*, Volume VII, New York 1910.

Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1988.

-----, "Kiliseyi İslâm ile Diyalog İstemeye Sevkeden Sebepler", *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, (ss. 17-43), İstanbul 1993.

Zernov, Nicolas, *Eastern Christendom A Study of the Origin and Development of Eastern Orthodox Church*, London 1963.

İnternet Kaynakları

<https://www.encyclopedia.com/people/philosophy-and-religion/protestant-christianity-biographies/peter-waldo>

<https://denizbalaban.blogspot.com/2014/11/hristiyanlk-diye-bir-din.html>

<https://www.sanatin Yolculugu.com/paganizm-ve-hristiyanlik/>

<https://www.kenandabirkuyu.com/hristiyanlikta-ortodoksluk-ve-mezhepler/>

